Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 10 (15448) ◆ 1995 чылдың январь 18, среда ◆ Ат салган шагы 22.15. Садар өртээ 300 рубль.

Бир чагааның изи-биле

БАЙ-СӨӨТТҮҢ САЛЫМ-ХУУЗУ

Январь 13-те эртен «Шын» солуннуң редакциязы мындыг чагааны алган: «Хүндүлүг редакция! Бистиң амыдыралывысты дорт харылаар ямы, кожуун, суму чагыргалары бар-даа болза, олар силер ышкаш, дээштиг дуза чедириптеринге идегеливис эвээш болгаш, силерден дуза дилээр ужурга таварыштывыс.

Эрткен чылдың декабрь 22-ден 23-че дүнезинде бүгү суурнуң одалга четкизиниң доңган ужурундан, Бай-Сөөт суурнуң чурттакчылары кыштың соогунда шупту ажыл чок артып калып, аш-түрегделге чыгадып келдивис. Бистиң моон соңгааргы салым-хуувус билдинмес. Борта кым буруулугул деп чүвени Чазак, чоп билзе эки. «Чүс катап дыңнаарының орнунга. чаңгыс катап көргени дээре» дээр болгай. Бисче бир корреспондентиден сургакчыладып чорудуп берип көрүңер.

Суурнуң чурттакчыларының өмүнээзинден Сержи, Ооржак, Монгуш, С. Салчак».

Редакцияның даалгазын алган дораан, Каа-Хем кожууннуң Бай-Сөөт сууржe чоруптувус. Чолаачы-даа, мен-даа ол суурнуң кайда турарын орта-ла билбес болдувус. Сарыг-Сеп четпес, Кундустуг (Федоровка) суурнуң оң талазы хем унун өрү чоктаар деп чүвени мүнне картадан көрүп билип алган бис Бүрен-Хем (Зубовка) суурну эрткеш, орук айтырып алыры-биле ийи дугаарында доскан машинавыстан, чаяап бооп, үнүп келген кижи бистиң бар чыдар херээвиске дорт-ла хамаарылгалыг, Бүрениниң (Авыйган) психика болгаш нерв аарыг кижилерниң психоневрология интернат-бажыңының директору Юлия Уйпук-ооловна Мижит болду.

Бай-Сөөт суур улуг оруктан хайыы черде. Кундустуг суурдан 26 километр ыракта, озалааш тайгада туруп турар.

Ол хүн черле чорук чогунгур хүн болду: Бай-Сөөтке барып дүжеривис билек, бистиң соовустан Социал камгалал ямызының специализи В. С. Ойдуп, ямының төпчүткен бухгалтериязының кол бухгалтериниң оралакчызы З. С. Сат. материалдар талазы-биле улуг бухгалтер Н. А Ситникова олар Бай-Сөөттүң психика болгаш нерв аарыг кижилерниң интернат-бажыңының складтарында арткан-калган аъш-чем, идик-хеп болгаш өске-даа материалдарны Бүрениниң психика болгаш нерв аарыг кижилерниң интернат-бажыңынга акт езугаар дамчыдып бээри-биле чедип келдилер.

Харысалгалыг удуртукчулар-биле бистиң аравыста болган чугааны допчулаарга мындыг.

Бай-Сөөттүң психика болгаш нерв аарыг кижилерниң интернат-бажыңының директору **Екатерина Таановна ООРЖАК:**

— Эрткен чылдың октябрь айдан эгелеп директорлап ажылдап эгелээн мен. Бо суурда 38 өреге бар. Бажыңнар чедишпези-биле чамдык бажыңнарда ийи-даа өг-бүлелер чурттап турар. 18 харга чедир 61 уруглар бар. 54 кижи интернат-бажыңның янзы-бүрү ажылдарынга ажылдап турган. Мында школа чогу-биле чурттакчыларның 14 школа назылыг уруглары кожуунда-даа. Кызылда-даа, тос башка черлерде өөренир ужурга таваржып турар Интернат-бажыңга шупту 18 хардан өрү назылыг 76 угааны четпес кижилер чурттап турган. Чаңгысла «ГАЗ-66» деп машиналыг бис. Бирде үрелик. бирде бензин чок болур. Телефон харылзаазы ажылдавас.

Декабрь 19-та база бичии үрелдишкин болган. Боттарывыс дораан кылып алган бис. Декабрь 22-де электри чыры баксыраанындан. насостуң электри шимчедикчизи өрттенгеш, одалга четкизи доңган. Электри шугуму Бүрен-Хемниң подстанциязындан келген Ынчап бистер. ажыл-агый эргелекчизи суглар отчеттар дужаары-биле, курлавыр насос тып алыры-биле Кызыл кире берген турган бис.

Авария кочегар Шолбан Артыгашевтиң ээлчээнде болган. Электригивис Петр Сагатаев деп кижи. Декабрь 30-де сайыттың дужаалын езугаар интернат-бажыңның чурттакчылары 76 кижини шуптузун Авыйганда Бүрениниң интернат-бажыңынче көжүрген. Ямы бистиң интернат-бажыңны дүжүрер-ле дээр. шоолуг-ла дуза катпас турду. Ам кээп бисти буруудадып турар-дыр.

Улуг эмчи сестразы **Серенмаа Сендажыевна ООРЖАК:**

— Интернат-бажыңда 10 чыл хире ажылдап тур мен. Ямы ооң ажыл-амыдыралынче кошкак кичээңгей салып келген. Директорларны үргүлчү солуур. Чоруткан кижилерниң бир кезиин арага-дарылаар, өскелери алыр-чиирин бодаар кижилер болур. Ам 5 чыл иштинде мында улуг эмчи кижи ажылдавайн турар. Бир эвес ямының ажылдакчыларының сагыш човап, бажы аарып турган болза, 100 олуттуг чаа столованы-даа ажыглалга киириптер, корпустарны-даа, одалга четкизин-даа чогуур негелдеге чедир септептер аргалар, курлавырлар турган. «Өшкү чудаапын үзер», ямы хамык буруунy бисче чая каап турар.

Ямының специализи **Василий Соянович ОЙДУП:**

— Декабрь 22-де одалга системазы доңган соонда, 6 хонганда, Дерзиг-Аксындан бригада эккелгеш, насосту салгаш, эргизер черлерни эргискеш, ийи хондур ажылдааш 2 котелду ажылдадыптарга, чер иштиниң чылыг трассазы доңмаан, үрелбээн болган, 40 градус чылыг суг столоваяга, чамдык корпустарга (ниитизи-биле 6 корпус бар) четкен. № 3, № 6 корпустардан доңган черлер, чарылган хоолайлар бар болган. Декабрь 30-де чурттакчыларны Авыйганче көжүрүп турган, ажылдап турган бригада база чоруур деп барган Электрик, газосваршик артып калгаш, чедир кылыптар бис дээн. Кылып шыдавайн чорупкан. Ооң соонда рубильниктер катап өрттенген. Ынчангаш декабрь 31-де 12 шакта системаның суун төгер. котелдарның ажылын соксадыр ужурга таварышкан.

Чогум чайын август айда одалга четкизиниң септелгезин чоруткан. Ол дээш Кызылда туруп турар «Ачы-дуза» деп биче бүдүрүлгеге (удуртукчузу В. А. Лавреньев) 42 млн рубльди ямы төлээн. Январь 4-те сайыттың оралакчызы К. С. Дилак келгеш, суурнуң чурттакчылары-биле хуралды эрттирген. Ынчан В. А. Лавреньев Кызылдан бригада организастап эккелгеш, кылдырар болган. Ону организастап чадап кааның дыңнаткан. Интернат-бажыңның байдалын, суурнуң чурттакчыларының амыдыралын сонуургап көөрү, түңнел үндүрери-биле январь 16-17-де Чазак комиссиязы келир деп турар.

Бүрениниң психика болгаш нерв аарыг кижилерниң интернат-бажыңының директору **Юлия Уйпук-ооловна МИЖИТ:**

— Бистиң сайдывыс Д.-С. Б. Яндак бо интернат-бажыңның чурттакчыларын көжүрүп алынар деп дужаал бээрге декабрь 30, 31-де ийи хүн иштинде көжүрүп эккелгеш, соокка доңган, аштаан кижилерге таарымчалыг байдалды тургузуп, аш-карып-чемгерип, чунар-бажыңнадып, арыглап. Чаа чыл байырлалын мынчаар ажылдап эрттирдивис. Январь 4-те сайыттың оралакчызы К. С. Дилак борта келгеш. чурттакчыларны көжүрбес турган дээр болду. Бо интернат-бажыңның ажылдакчылары. Д.-С. Б. Яндак сайыт, ооң оралакчызы К. С. Дилак үш оттуң аразында дыш-даа көрбейн ажылдап тур мен. Томскиниң эмчи институдун доозарының мурнунда-даа. ооң соонда-даа амыдыралым мындыг аарыг кижилерни ажаап. карактаары-биле холбашкан. Бистиңче көжүрген кижилерниң амыдырал-чурттаалгазын сонуургаар болзуңарза, ынаар чалап турар кижи-дир мен. Бистинде оларга таарымчалыг бүгү-ле байдалдарны тургускан бис. 200 хире хой, 30 хире хавапныг дузалал ажыл-агыйлыг бис.

Аарыг-аржык кижилерни өскээр көжүрүп берген-дир. Оон өске арга-даа чок турганы билдингир. А ам ол интернат-бажыңга ажылдап турган кижилерниң, оларның чаш ажы-төлүнүң, каттышкаш 120 хире кижиниң салым-хуузу кандыг болурул? Ол кижилер канчап амыдырап-чурттаарыл? Социал камгалалды 1960 чылдан эгелээш чорудуп келген интернат-бажыңның арыг агаарлыг тайга черде турар белен баазазын анаа-ла октаптар бе?

Бир шыырак электрик, бир газ болгаш электри-биле дуңзаалап хайындырар каңнакчы, оларга ийи хире дузалакчы, чаа щит, чаа рубильник, 15-20 млн. рубль болза, ол интернат-бажыңның одалга четкизин 3-4 хонукта кылып каап болур. Сугну төккен соонда одалга четкизинде суг артпааны билдингир. Чүге дээрге котельная суурнуң эң чавыс черинде, хем эриинде турар.

Бо суурнуң адаанда 2-3 километр черде турар «Дардам» дээр алдын тывар артельдиң удуртукчулары одалга системазын септээринге 150 млн. хире рубль херек деп чурттакчыларны мегелеп коргудуп турар. Ол алдынчыларга Бай-Сөөт хемниң унунга шаптыктыг кижилерниң херээ чок. Бир эвес бо интернат-бажыңны дүжүрүп каaптар болза, олар амыраар, ол суурнуң орнун касканнаар дээш шыданмайн турар деп чурттакчылар чугаалап турар. Оларның күчүлүг тракторлары Бай-Сөөт хемниң унун таңыттынмас кылдыр аай-дедир та чеже катап үстүрүп, касканнап каапкан чүве, ол хиреде кандыг-даа рекультивация кылбайн турары көскү.

Социал камгалал ямызынга хамааржыр, Кызыл хоорайда социал хандырылгазы кошкак, өскүс бичии уруглары, элээдилерниң төвү база бааза тыппайн турар. Социал камгалал хереглеп турар кижилер Тывада хөй. Бүрениниң интернат-бажыңы Россиядан безин чоруткан кижилерни хүлээп ап турар. Бай-Сөөттүң психика болгаш нерв аарыг кижилерниң интернат-бажыңы ажылдап турда, социал камгалал хереглээн аарыг кижилер ээлчег манавайн, күрүнениң социал камгалалын ап турган. Бир эвес Бай-Сөөттүң интернат-бажыңы олчаан ажылдавайн баар болза, социал камгалал хереглээн аарыг кижилерниң ээлчег манап алыры үр апаарын Ю. У. Мижит чугаалап турар.

Социал камгалал ямызы чүгле аарыг кижилерни Бүренче көжүрүп каан, Бай-Сөөтте арткан чурттакчыларны, ажылдакчыларны октаптар болза, канчап-даа таарышпас. Бир эвес Бай-Сөөттүң интернат-бажыңын дүжүрер дээр болза, Социал камгалал ямызы ол интернат-бажыңның ажылчыннарынга ийи ай бурунгаар бижимел айтыышкын-биле дыңнаткаш, оларның аттарын салдырып, чарлаар ужурлуг. Оон аңгыда, ында ажылдап турар ажылчыннарны ажыл-биле хандырар хемчеглерни алган турар ужурлуг А Бүрениниң интернат-бажыңы Бай-Сөөттен чүгле үш-ле өг-бүлени бажың-биле, ажыл-биле хандырып болурун директор Ю. У. Мижит дыңнаткан.

Ажыл чок арткан таварылгада, Бай-Сөөттүң интернат-бажыңының ажылчыннарының ажылдаар туруштары, акша-шалыңы ийи ай иштинде кандыг-даа чугаа чок артар, а үш дугаар айында ажыл тывылбас болза, ол-ла эргелери хоойлу езугаар хевээр арткан турар ужурлуг.

Бай-Сөөттүң чурттакчылары ТР-ның Президентизи. Чазаа оларның салым-хуузун шын шиитпирлеп, бо интернат-бажыңны дүжүрбейн, хевээр арттырып каар дээрзинге идегеп, бүзүреп турарлар.

Бо айтырыг чүгле чурттакчыларның салым-хуузунуң дугайында эвес, а Тываның бир бүдүн суурунуң дугайында айтырыг бооп турар.

Болат-оол СААЯ.

Чадаанадан медээлер

ШАРЛАННЫГДА КЫШТАГ

Арга чарыында шарланныг бедигээштиң чавызаажында кыштаг. Ол черни Шарланныг дээр. Аңаа «Искра» коллективтиг бүдүрүлгениң Чаңгыс-Хадының хойжу бригадазының малчыннары эрткен он-он чылдарда хонуп, ниитиниң шээр малын кыштадып келген. Кыштаг шээр малга аажок таарымчалыг, мурну болгаш оң талалары тараа хоорзуннуг, солагай талазы — дөлем одарлыг.

Сөөлгү чылдарда кыштагны Очур Доржуевич, оглу Артур Саая лар ээлеп, күзүн хүлээп алганы 400 баш хураганны кыштап онча-менди ажырып, оларның кышкы ажаалдазын хүн бүрү экижидип турар. Кыштаанда кажаа-хораазын хынамчалыг септеп алган. Боттарының күжү-биле 20 тонна сигенни белеткеп, кыштаанда эккеп сарааттап алган. Оларның кыштаанда малга таарымчалыг байдал тургустунган. Хураганнар кажаазының иштиг кургаг, чылыг, суг, дус, мал чеминге курлавыр четчир.

Акша-шалың албайн-даа турар болза, ажыл-агыйның талазындан малчыннарны далган, тараа, хеп-биле база хандырып турары таарымчалыг. Солуннарны, сеткүүлдү номчуп турар. 1995 чылда «Чаа орук», «Тываның аныяктары», «Шын», «Эне сөзү» солуннарны чагыдып алганнар.

Арагачы ДОНГАК.

САДЫГЛАРНЫ ХАГДЫРГАН

Ажылдаан кижилерге шалың төлээр акша кожуун банкызында чок. Чондан киирген акшаларны садыгжылар, коммерсантылар банкыга дужаавайн турар. Дужааза-даа каш акша-биле «мегелеп» кааш, арткаппары-биле Саян артындан бараанарны туда садып ап турары чажыт эвес.

Ол чорукту шегледири-биле Чөөн-Хемчик кожууннуң үндүрүг инспекциязы садыгларга касса аппараттарын тургузарын садыгжыларга сагындырган. Олар ону ыңдыг-ла чугула херекке албайн турарлар. Үндүрүг инспекциязы аңаа «согуг» кылдыр касса аппараттары чок садыгларны хагдырган.

ДАРГАЛАРНЫ СОЛААН

Чадаана нефть баазазының четпес ажылының түңнелинде Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннар эрткен чылдан бээр кывар-чаар материалдардан бергедеп келген. Бензин аймаа бо хүннерде шуут чок. Кывар-чаар чүүлдер-биле хандырылгазындан кожууннарның экономиказы улуг хамаарылгалыг. Ынчангаш бо ажылды башкарып шыдаар, ажыл-агыйжы удуртукчу дарый херек апарган.

Мооң мурнунда баазаның директору турган Л. Е. Чайбарны эрге-дужаалындан халаан. Ооң орнунга А. А. Кара-Салды кожуун чагыргазының даргазының саналы-биле томуйлаан.

...

Чөөн-Хемчик кожууннуң хөй адырлыг коммунал ажыл-агый эргелелиниң директору Виктор Ковалёвту ажылын угбааны-биле халаан. Ооң орнунга Кара Монгушту томуйлаан. Ол бо эрге-дужаалче депшиириниң мурнунда септелге-техниктиг бүдүрүлге черинге ажылдап турган.

Карыма ТҮЛҮШ.

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ ҮШКҮ СЕССИЯЗЫ АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Дүүн Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү сессиязы ажыттынган. Хүн чурумун чугаалашканының соонда депутаттар 1994 чылда конституцчу хүлээлгелериниң күүселдезиниң дугайында Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң отчедун дыңнаан. Ооң соонда депутаттар профессионал үндезинге ажылдап эгелээн Парламентиниң бир чыл дургузунда ажылының талазы-биле санал-онал солушкан.

Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң отчедунуң талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Сессия бодунуң ажылын бөгүн уламчылаар.

Конституцчу хүлээлгелер күүселдезиниң дугайында Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң отчедун солуннуң дараазында номеринге парлаар.

Бистиң корр.

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАРНЫ ДОП-ДОРААН ЭГЕЛЭЭР

Москва, январь 17. (РОСИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Премьер-министри Виктор Черномырдин «Чечняның сонуургалдыг бүгү талалары болгаш күштери-биле» чугаалажыышкыннарны доп-дораан эгелээр деп, понедельникте саналдаан. Россияның Чазааның Баштыңы Россияның Президентизиниң даалгазы-биле «Останкино» телеканал дамчыштыр РФ-тиң чонунга кыйгырыг кылып тургаш, ол чугаалажыышкыннарга бирги ээлчегде шериглерниң болгаш шериг техниказының шимчээшкинин болдурбас, аар боо-чепсекти ажыглаарын соксадыр, күш ажыглавас зоналарны тургузар, Чечняның чонунга аъш-чеми, эм аймаан болгаш өске-даа чугула хереглелдиң бараанының чедирер дугайында айтырыгларны сайгарып көөр деп чугаалаан.

Россия Чазааның Баштыңы «Чугаалажыышкыннарның эгези боо-чепсекти ажыглавазының эгези болур. Бистиң кол сорулгавыс — хан төгүүшкүнүп доп-дораан соксадыры. Россияның келир үези Чечняда кризисти чогумчалыг шиитпирлээниниң хамааржыр. Бирги ээлчегде Чечен Республикага шилчиишкин үезиниң байдалында ажылдап шыдаар болгаш харысалгалыг эрге-чагырганы тургузары болур. Ооң соонда ол республикага демократтыг соңгулдаларны эрттирер» деп медеглээн.

Соңгулдалар дугайында айтырыгны Чечен Республиканың чону чүгле боду шиитпирлээр ужурлуг деп, Виктор Черномырдин онзалап демдеглээн.

АТ САЛГАН

МОСКВА. Россияның Президентизи Борис Ельцин Күрүне Думазының 1994 чылдың декабрьда хүлээп алганы «Хоочуннар дугайында» Хоойлуга ат салган.

Федерацияның ол хоойлузу Россия Федерациязының хоочуннарының амыдырал-чурттаалгазын экижидеринге, идепкейлиг ажылдаарынга база ниитилелге алдар, хүндүткелдиг болурунга экономиктиг болгаш эрге-хоойлу үндезиннерин тургузуп турар.

Кыска допчулал

ИНЕКТИҢ СҮДҮ — ДЫЛЫНДА

Республиканың совхозтарында болгаш коллективтиг бүдүрүлгелеринде мал чемнериниң цехтери амгы үеде чүгле он тос. Эвээш санныг ол цехтерниң чүгле сези ажыглалда. Көдээ ажыл-агыйның ук дерилгелери колдуунда мыйыстыг бода малдарның кыштагларында быжыглаттынган. Слесарьлар, септекчилер ооң кезектерин септеп, белеткеп, ажыглалга бүгү күчүзүн киирер дээш хемчеглерин ап келген.

Ынчалза-даа үрелик дерилгелер, артык кезектерниң тывылбазының уржуу-биле тоймаглаттынарында келген. Улуг-Хемде дөрт, Чеди-Хөлде үш, Кызыл кожуунда мал чемнериниң бир цеги мүн-не ажыглалда турар. Улуг-Хем кожуунда бир цехти санаваска, хаваннар ажаап өстүреринге ажыглаттынар чаңгыс-даа тускай дерилгелерниң чок боор турары илерей берген. Үнүп олурар Хаван чылынга уткуштур азырал хаваннарны ажаап өстүрери берге байдалда таварышкан. Хаван эъдинден, чаапдан бүдүрген продукция — орус-даа, тыва-даа чурттакчыларның эки, амданныг чеми. Колбаса аймаа болгаш аъш-чемниң өске-даа болбаазырадып белеткээр продукциязы хаван эъдиниң холуксаазы чокка бүттүнер эвес.

Эвилелдешкен республикаларның аңгылаттынып чарлырының бүдүүзүнде сүт-бараан комплекстеринге, фермаларга, хаван ажаап өстүрер фермаларга мал чемнерин болбаазырадыр дерилгелер арбын турган. Саваңны, бөдүүн мал чемнерин, аңаа холуксааларны холуур, хээндектээр, кухняларга янзы-бүрү хевирниң чемнерин ылбырадыр хайындырар ажылдың алачайгаар агымы үзүктелир эвес. Ынчангаш мал кыштаглаашкынының соок айларында безин сүт бүдүрери доктаамал бедик деңнелге турганын ам сактып болур.

Республикада мал чемнериниң он бир кухнязы бар. Оларның тозу — ажыглалда. Барыын зонаның кожууннары сүт-бараан фермаларының кухнязын ажыглавастаан. Ылаңгыя моон мурнунда атчарлыг, мурнакчы дуржулгаларлыг, шалыпчы саапчыларлыг Барыын-Хемчикте чаңгыс-даа кухня ажылдавайн турар. Ынчангаш ук черниң эрге-чагыргалары мал бажын онча-менди камгалап алырының туружун ышкынып бар чыдар.

Кайы-даа черлерниң совхозтары, коллективтиг бүдүрүлгелери эрги таарымчалыг туруштарын камгалап ап болгу дег. Ол ажылды чорударда сүт-бараан фермаларынга, хаван ажаап тудар кажааларга кормоцехтерни, кормокухняларны ажыглап, малга чемни белеткеп бээри негеттинип турар. Сөөктелчек, чечектери, бүрүжүгештери тоглап калган бөдүүн мал чемнериниң хоолулуу хөлчок куду.

Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитединде арат, тараачын ажыл-агыйларының мал чемнериниң цехтериниң, кухняларының дугайында сан-медээлер амдыызында билдинмес арткан. Ол чугула ажылды чып сайзырадырының аргазы тургустунмаан шинчилиг. Ол байдал эттине берип болурла ыйнаан. Араттар колдуунда бөдүүн мал чемнерин белеткеп алыры-биле кызыгаарлаттынып келген.

Тараачын, арат ажыл-агыйларының чер-черде МТС-тери, кады ажыл-агыйларны чорудар кезектери чаа хевирлеттинип олурар болгай. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң өг-бүле, төрел-бөлүк, биче болгаш ортумак бүдүрүлгелери улуг сайзыралды чоокку чылдарда алыр. Ону бадыткап турар эвээш эвес чижек-барымдаалар чер-черде илереп олурар.

Ынчалза-даа улуг түңнел үндүреринге тускай шаг-үе херек. Мал өстүрериниң чажыт талалары чок. Бо ажылга ээ-харысалга, ак сеткилдиг чорук херек. Тыва чоннуң мерген угааны бар болгай. Мал чемнерин кым хөй белеткеп, болбаазырадып билир болдур, ол кижиниң малы өзер. Инектиң сүдү—дылында, эки ажаалдазында. Инектиге тодуг, хойлугда каас.

Арапчор ОКСУР.

Кожуун чагыргазының отчёду

СЕТКИЛ ӨӨРТҮР АЖЫЛ ЭВЭЭШ

Кежээки шакта Хөндергей суурнуң клувун чурттакчы чон доддур олурупкан. Сандайлар чедишпээнинден турар-даа кижилер бар. Клуб эрги-даа болза ооң залын улуг чуруктар-биле аян-шинчи киирип каан.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының отчёдун дыңнаар дээш чоннуң чыглып келгени ол. Кожуун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы А. О. Мортуй-оол, кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги С. К. Ондар, кожуун чагыргазының даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы А. Х. Ондар, чагырыкчының экономиктиг реформалар талазы-биле оралакчызы А. Б. Ооржак, чагырга черинин ХБАБ килдизиниң эргелекчизи А. С. Монгуш, ИХК-ның начальнигиниң оралакчызы Б. Д. Ондар, кожуун чагыргазының тус чер чагыргалары-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи Ч. Х. Чүлдүм кылып чоруткан ажылдарының дугайында чугаалаапнар.

Кожуун амыдыралының бир кол адырын удуртуп турар А. О. Мортуй-оол бүдүрүлгелерден хлеб заводу чүгээр ажылдап турарын демдеглээн Хлеб, сүт заводтарының дериг-херекселдери элеп эргижирээн, ынчангаш бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар чок. Мурнунда ышкан акша-хөреңгини күрүнеден саарылдыр бербес апарган. Ындыг болганындан кожууннуң продукция бүдүрер бүдүрүлгелери берге байдалда келген. Амыдырап-чурттаарының акша-хөреңгизин боттары тывар деп рынок үезиниң негелдези амыдыралга бадыткаттынып турар.

Кожууннуң экономиказының кол адыры—көдээ ажыл-агый. Бо талазы-биле кожуунда байдалды сайгарган дарга С. К. Ондар база-ла кижи сеткилин өөртүптер хире эки чүве чугаалавайн барды. Кожуунда тарылга шөлүнүң хемчээли чыл келген тудум-на кызырлып, бода, шээр-даа малдарның баш саны эвээжеп турар. Чылдың-на ниитиниң малынга четчир хемчээлдиг мал чемин белеткеп албазывыс— хоочураан аарыг апарган. Ам безин, Хайыраканда болгаш өске-даа ажыл-агыйларда малга бериптер чем чок. Ажылды бодамча, харысалга чок кылырывыстың түңнели мындыг-дыр. Хар улуг. Малга, мал ажылдыгларга кыштың коргунчуун көрээлиңер даан. Тываның Чазааның бистиң кожууннуң мал кыштаглаашкынында берге байдалды өөренип көргеш. тускай дуза чедирериниң хемчеглериниң доктаалын хүлээп алганы анаа-ла таварылга эвес-ле болгай.

Чоннуң хууда малының ниити баш саны чүзүн аайы. биле күрүне малындан хөй болуп турары өөрүнчүг чорду. Совхозтарны коллективтиг ажыл-агыйлар кылдыр эде тургускулаан. Моон эки түңнел үнмээн. Көдээ ажыл-агыйның экономиказы кудургайны куду чуглуп батпышаан. Кожуунувуста көдээ ажыл-агыйның ажыл-ишчилери күрүнеге миллиард-миллиард акша өрелиг.

Көдээ ажыл-агыйның продукциязының өртээ чиик болуп артпышаан. Ону чиг-эт кылдыр садып турарывыс — биске улуг когаралды чедирип турар деп үстүнде адааным дарга шын чугаалады. Шыпан-ла, ооң чугаалап турары ышкаш алгы-кеш эттээр, колбаса, быштак кылыр болгаш өске-даа биче бүдүрүлгелерни чүге ажыл-агыйларга тургузуп болбас деп бис. Чижээ, «Хайыракан», «Чыраа-Бажы» алгы-кеш болбаазырадыр цехтерни садып алган-дырлар. Чыраа-Бажынга ажыл-агыйлар аразының далган тыртар дээрбезин ажылдадыр деп турар-дыр. Маңаа үш сорттуң далганын белеткеп кылыр. Чудук алдынче чудурууvус супкан эвес бис. Боттарывыс янзы-бүрү биче бүдүрүлгелерлиг апаар болзувусса, продукциянын өртээ-даа улгадыр, ынчап өскелерден улуг-ла хамаарылга чокка чурттай бээр үе келир.

С. К. Ондар көдээ ажыл-агыйның продукциязын бүдүрүп турар бүдүрүлгелерниң структуразы өскерлир дээр болду. Кандыг хевирлиг болурун удавас биле бээр бис. Өске даргаларның чугаазынга доктаавас бодай-дыр мен. Ам чоп кандыг айтырыгларны көдүргенин кысказы-биле бижиийн.

Школа чоогунда тургускан трансформаторнуң техниктиг байдалының негелдеге дүүшпезинден электри тогу болган-чок-ла улгады бээр, ынчангаш чоннуң телевизорлары өрттенип турар. Кыштың соогунда чурттакчыларны Чадаана-биле харылзаштырып турар автобус чок. Суурда радио ажылдавайн турар. Тараа кудуруу чок болганындан хаван азыраары берге айтырыг апарган.

Чоннуң сеткил-сагыжын дүвүредип турар социал айтырыглар хөй-дүр. Пенсионерлерниң эвээш акшазындан акша алгаш хөмүрнү почтага сатканын чоп шүгүмчүлээр болду. Башкы Вячеслав Ондар хөй түңнүг акшага солун, сеткүүлдер чагыткан. А оларның чагыдыкчыга кээп турары улуг озалдаашкынныг, чамдык солуннар келбейн баарын сеткилиниң ханызындан отчет кылып келген даргаларга хомудаар болду. Бо башкы айтырыгны чөптүг-биле тургузуп турар-дыр деп бодап ордум. Почта чедирилгезинде хөй четпестер бар болдур ийин.

Пенсионерлерге дээш келген бараанпарның канчаар шын саттынганын чон кончуг-ла тодарадыр чорду. Чоңга тараа садарын база негеп турар. Пенсия, пособие дугайында айтырыгларны чон удуртукчулардан сонуургаан. Бо айтырыглар талазы-биле харыылаптар кожууннуң харысалгалыг даргазы бар болганы эки. Дараазында чон-биле ужуражылгаларга кожуун чагыргазының социал камгалал килдизиниң, эмнелгениң ажылдакчылары киржири эргежок чугула. Чүге дээрге оларга хамаарышкан айтырыглар хөй. Эвээш пенсия ап турарында кидис идик садып алыр аргазы безин чок кижи бар болду. Хөй чылдарда күрүнезинге ак сеткилдиг ажылдап келген, а пенсиязының хемчээли эвээш-даа кижилер бар-дыр.

Бо суурда 59 кижи ажыл чок. Ол кижилерни ажылче хаара тудары—суму чагыргазының бир сорулгазы.

Чүүлүмнүң төнчүзүнде ийи кижиниң чугаазын номчукчуларга кысказы-биле чедирейн. Алексей Күжүгет, дузалал школазының директору:

— Кожууннуң амыдыралының дугайында чугаалап бергениңер дээш четтирдивис. Бо берге үеде чоннуң хереэ дээш туруштуг ажылдаарыңарны күзедивис.

Зоя Ооржак:

— Кожуун чагыргазының социал камгалал килдизинде ажылдап турар уруглар пособиези алырының чурумун бөдүүн кижилерге билдингир-биле тайылбырлап бербес. Кижилер-биле чугаалажыры каржы-хажагай боор-дур. Пособиени үр үе иштинде кылдыртып чадашкан турумда, ону кылып берген Чысынмаа Дадар-ооловна Сатка өөрүп четтиргенимни илереттим.

Калдар-оол КУУЛАР.

САНЫНЧЕ ЭВЕС, ШЫНАРЫНЧЕ

(Чагаалар допчулалы)

Эрги чылдың чагаалары эмин эрттир хөй чыылганындан оларның чамдыктары чогуур хуусаазы эрткенинден архив шыгжамырынче кирген, өскелери чырыкче үнмээн. Эки кижилер дугайында, азы бойдуска хамаарыштыр өйү эртпес материалдар турулаар. Оларның шуптузун хары угда парлап үндүрүптер арга тывылбас үелер база турулаар. Автор кижи бижип чоруткан материалының салым-чолу дээш сагыш човап, ооң солун арнынга кажан парлаттына бээрин четтикпейн манап орары чугаажок. «Шынның» чагаа килдизинге хамаарыштыр алыр болза, архивтеттинген материалдардан аңгыда, артып калган чагааларның чамдызын кыскаазы-биле допчулаарга мындыг.

Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурнуң Степная кудумчузунуң 47 дугаар бажыңында чурттап турар Кара-оол Сойбунович Хертек «Буянныг акывыска» деп эгелиг корреспонденциязында 80 харже кирген Комбу оглу Хертек Шыыраптың эр бооп өзүп келгеш, ада-иезинге дузалажып, мал-маган азырап, сезоннуг үелерде сиген кесчип, хепээннер сөөртүп, дүжүт ажаажып, аъттар, шарылар-биле тараа бастырып, хөй кадарып өскенин дыңнадып турар.

Авторнуң бижип турары-биле алырга, ооң чүүлүнүң маадыры сөөлүндө Хемчик бажы Бай-Талга 30 ажыг чыл малчыннаан. Комбу оглу Хертек Шырап 80 харлап, «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок» деп болур. Хөй ажы-төлдү азырап өстүрген. Олар шуптузу эртем-билиглиг, өг-бүлелиг, бот-тускайлаң чурттап чоруурлар.

Чыл дургузунда «Чедер» курортунга дыштанганнардан дыка хөй чагаалар келгилээн. Сезон шагда-ла хагдынган-даа болза, чайгы үеде аңаа кадыын экижидип, омак-хөглүг чанган кижилер сактыышкынын бижиирин уламчылавышаан. Чедер хөлге канчаар дыштанганының дугайында өөрүп четтиришкинниң чылыг сөстерин курорттуң удуртулгазынга «Шынны» дамчыштыр илередирин Улуг-Хемниң Ийи-Тал суурдан Екатерина Кыргысовна Саая күзээн.

Хараал, Ойнаа, Серлиг, Өдүген дээш, одаг салбаан чери чок Тожунуң хоочун аңчыларының бирээзи Д. Д. Бараанның амыдырал ажыл-херээн Кызыл хоорайда чурттап турар Салчак-оол Колович Серен «Шын» солунга чырыдарын оралдашкан. Автор-бижикчи алыс-ла ол чер чурттуг кижи болгаш, ээлдек чаңныг кырганның допчу намдарын номчукчуларга таныштырып турар.

Бодунуң он ажыг ажы-төлүн доруктуруп кижизиткеш, бүт кырынга тургузуп каан ышак ада, хүндүлүг кырганача Дагбажы Дондукович Бараан амгы хүннерде Адыр-Кежиг суурда уруг-дарыынның аразында адак-бышкаа чиик, кадык-шыырак чурттап чоруур. Ол 1914 чылда төрүттүнген, назылап кыраан-даа болза садыг-магазин барып, чаш ажы-төлге хлеб садып эккээринге четтигип, хлеб орайтаан таварылгада ээлдегге оочурлааш туруптар. Ургуларының бажыңнарынга от-көс салып, суугу-даа одаарын ол ам-даа утпас. Автор оон ыңай шөлээзиниң үезинде ооң-биле ужуражы бергеш, хүндүлүг дыштанылгада ирейниң эрткен үезин допчулай аарак чугаалапканын сонуургаткан. Дамбажык Дондукович тыва бижик тыптырынга чедир Эн-Суг хүрээзинге хуурак болуп өөренип турган. Ол хүрээге улуг башкы Шимит-Ловуң ооң ачазының даайы чораан. Кол өөредилге — судур номчууру, эм оъттар чыыры, оларны болбаазырадып кылыры. Өөредилге берге-даа, парын-даа... Шала шүшпең кижилер ол шылгалданы тудуп шыдавайн, улуг башкыларга аяк тудар хөдел-лама болурун Дамбажык Дондукович бижикчиге тайылбырлап берген. Кажан ол бүгүнү эргиниң артыышкыны деп санап, узуткап, хам, ламаларны дүжүлгеден сывырып эгелей бергенде, кувискаалчы нам, чазактың айтыышкыны-биле Тываның улуг хүрээлериниң бирээзи Эн-Суг хүрээзи хүлыыбаже шилчий берген, ам ооң ора-сомазы-даа артпаан. 1949 чылда Тожуга «Совет Тыва» колхозту тургусчурунга идепкейлиг киришкен. Баштай хову бригадири турташ, сөөлгү чылдарда инек фермазынга кадарчылап, аңнап-меңнеп, алдарлыг аңчы деп атка-даа четкен. Ам 81 харже кирзе-даа, аравыста шак мындыг кайгамчык салым-чолдуг, күш-ажылдың хоочуннары чурттап чорууурунга чоргаарланыр бис» деп автор түңнээн.

Биче-оол Монгул-оолдуң ады бистиң солуннуң номчукчуларынга эки билдингир. Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан суурнуң суму чагырыкчызы Б. К. Монгул-оол дыка хөй чылдарның дургузунда «Шын» солунга шынчы болуп арткан, эң идепкейлиг көдээ бижикчилерниң санынга кирер. Редакцияның хүн бүрү кээп турар почтазын чазыптарга, чамдыкта ооң бижээн чагааларын хары угда 7-8-даа болур. Биче-оол Кыргысович «Чокта чоктанчыглар» деп кыска корреспонденциязында ам бистиң аравыста чок, аъдының бажы арай элекке хоя берген Улуг-Хем кожуунга радиоорганизакчы чораан, хоочун башкы, бистиң коллегавыс — журналист Донгак Дамдынчапович Аракчааның база чажыт «адрестерниң» хайы-биле арагага хоранналгаш, амы-тынындан чарылган чээниниң дугайында сактып бижээн.

«Эки кижилер чондан чарлы бээрге чоктанчыг-дыр» дээш, Биче-оол Кыргысович назынының иштинде найыралдажып, акызының эдержип чорааны Донгак Дамдынчаповичиниң амыдырал, ажыл-херээнге, өг-бүлезинге ак сеткилдиг хамаарылгазын мынчаар илередип турар. «Ол аажок сагыш човаачал, дузааргак кижини чон хөлчок хүндүлээр чорду. Ооң шыдыраа ойнаарынга сундулуу кончуг кижи. Дамдынчап оглу Донгак «Чымчак салгынын»ырлай бергенде, уттурар хире эвес апарганын пат билир мен. Аъттың адыр кулаа дег, алышкылар бооп эдержип, кожууннуң спорт комитединиң даргазы турган 25 харлыг аныяк турар шаамда, бодунуң хүлээнген ажылынга сагыш-сеткилиниң ханызындан бердинген, чүнүң-даа мурнунда чоннуң, күрүнениң эрге-ажыын бодаар ак сеткилдиг кижи-биле караңгы тар кабинетке беш чыл кады ажылдааш, амыдыралга ажыктыг хөй-ле чүүлдерни билип алган мен».

Чээнинге хамаарыштыр мынча дээн: «Чүктеп чорааш өстүрүп азырап каан чээним аарып-аржаап эвес, хөй черге чонундан чарлып чоруй баарга бүзүрепчиг эвес-даа бол, хомуданчыг-ла болду. Мөге-шыырак кижиниң эр кара чаңгыс оглу чүве. Сөөлгү үеде кижи эскерип чорууурга, угаан-сарыылывыс улам дорайтап баксыраан, четпес чүве дег, өлүржүр-чидиржиривис, арага-дарыга чазыйчилбивис мыйыңай дендеп барган. Оода-ла бо «адрестер»-биле чон хоранныр өлүрүкчүлерни эң шыңгыызы-биле көөрүнге тускай хоойлу-дүрүм үндүрзе эки боор деп саналдыг мен».

Кызыл хоорайның Кечил-оол кудумчузунуң 3 дугаар бажыңының 32-ги квартиразында чурттап турар, ат-сывын долу биживээн А. Куулар № 2 поликлиниканың адрезинге хомудалдыг чагааны редакцияже чоруткан. «Хай бооп, холум сып алгаш, хоорайның 2 дугаар поликлиниказының бертик-межел улус эмнээр өрээлинге кирип тургаш, аңаа барып турган чоннуң канчаар хилинчектенип турганын караам-биле көрүп, хараадавас аргам чок болган — дээш, ол оон ыңай шүгүмчүлеп кирипкен. —Холу, буду сынган, бертинген кижилер эмнээр өрээл эмнелгениң үшкү каъдында, ажылдаар шагы 15-тен 18 шакка чедир. Буду сынган улус эмчиге чедип келгеш, үшкү каътче үнер дээрге ол өйде лифтини (каъттарже улус дажыглаар кабинаны) хаап каантар. Ынчан-на ам халак-хилинчек эгелээр. Чамдык улус будун көдүре албас аарыг кижизин үш дугаар каътче көдүрүп үндүрүп турду. Өскелери чүктеп-даа алгаш үндүре бээр чорду. Ол кабинетти чүге бирги каътче көжүрүп болбас чүве ирги, чонга-даа човаг чок, эмчилерге-даа эптиг-амыр, кулак дыш болгу дег-дир.

Эмнелгениң турар чери база таарымчалыг эвес. Ол поликлиниканы та чүге хөй чурттакчылыг мурнуу болгаш № 4, 5 бичии районнарга тутпаан чүве? Бо кижи кара угаан-биле бодаарга, эмнелге хоорайжыгажынга ону тудуп каар турган. Автобустарның аргыжары халалыг бо берге кышкы соок үеде «чөөн чүк шөлүлгезинче» (эмчилеп дээрим ол) чедип деп чүвениң кайы хире шыланчыг халалыын хоорай администрациязының удуртур даргалары билген чүве болза көрем.

Бо допчулалды моон-даа ыңай уламчылап болур. Ынчалза-даа хамык ужур чагааларның санында эвес, оларны чеди катап хемчээп тургаш, шынныг чүүлдү айтып тургаш, шынарлыг бижииринде дээрзин бижикчи бүрүзү думчуунга кертип алза эки. Редакцияга келген чагааларның авторларының ажылдап, чурттап турар черлериниң адрестери тода, ат-сывы долу бижиттинген турары күзенчиг.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның корр).

ЧАА ТУРГУСТУНГАН СУМУДА

Сайлыгның аңгы суму чагыргазы тургустунганындан бээр ам чаа-ла чыл чедип бар чыдар. Хову-Аксының эрги суурунуң девискээринге ол тургустунган соонда, ында чурттап турар чоннуң санын бир-ле дугаарында тодараткан. Девискээрде 540 өрегеде 992 кижи чурттап турар. Чурттакчы чонда 465 бода, 560 шээр, 15 чылгы мал, 213 хаван, янзы-бүрү куш аймаа бар. Сиген кезер шөлү— 85, одар-белчиир шөлү — 1622, бажың чанының огороду 58 га. Сумунуң девискээринде 9 муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң — 9, күрүне өнчү-хөреңгизиниң 4 бүдүрүлгелери 3 хуу, 15 арат ажыл-агый бактаап турар. Мону сумунуң дугайында чон билип алзын дээш бижип орарым бо.

Ам үндүрген шиитпирлерниң күүселдезин көрүп көрээлиңер. Бистиң сумунуң девискээринде чон ортузунда кодур аарыы нептерээн. Бо талазы-биле чугула доктаалдарны, айтыышкыннарны кожуун-даа, суму-даа чагыргалары удаа-дараа хүлээп ап келген. Ынчалза-даа ооң күүселдези шоолуг эвес. Ниитизи-биле кодур аарыы 56 өг-бүледе нептерээн. Суму чагыргазының шугуму-биле 500 муң рубльге кодурга удур эмнерни садып алган. Амыдыралынга чединмес өг-бүлелерден уругларны халаска эмнеп турар бис. Мында бир четпес чүве чамдык өг-бүлелерниң ээлериниң кодурну боттары чажырып эмнеп турарында. Оларның саны ам-даа тодараттынмаан. Ол ышкаш чамдык ада-иелер аарыг уругларын эмнетпес таварылгалар бар. Ындыг болганындан кодур аарыының когуп үзери ам-даа ырак хевирлиг.

Суурда чунар-бажың орта ажылдавас. Коммунал ажыл-агый черинин даргазы Баев-биле чеже-даа катап чугаа кылган, ол бистиң айтыышкынывысты шуут херекке албас. Бо хүннерде ол база-ла ажылдавас хевээр, агар септелгеде турар. Ынчангаш суму чагыргазының даргазы шөлээден үнүп кээрге, бо айтырыгны чидии-биле коллегияга чугаалажырын планнап алган бис.

Көдээ Культура бажыңының ажылы база-ла кудуку деңнелде. Чайны өттүр чүгле одалга системазын эде кылдыртыр дээш анаа-ла чайлаап. Ындыг-даа болза ам бо хүннерде одалга системазын эде кылып алган. Ынчангаш ында янзы-бүрү кежээлерни организастап, кинону көргүзүп эгелээн.

Күүселде хыналдазы

Эмнелге пунктузунда ам-даа чедир кылдынмаан ажылдар бар. Аңаа аңгы арыгланыр чер, эмнелгениң иштинге өрээлдер кылыры дээн ышкаш ажылдар арткан. Ниитизи-биле эмнелге пунктузунуң септелгезинге 1 млн. 377 муң хире рубльди чарааан. Ол ышкаш эргежок чугула янзы-бүрү дериг-херекселдерни база саткан.

Суму чагыргазының коллегия хуралынга Культура бажыңының, школаның, ясли-садиктерниң, автотранспорт черинин ажылының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, бо талазы-биле үндүрген шиитпирлерниң күүселдезин доктаамал хыналдага алган. Ооң түңнелинде, чаа, эрги ийи суур аразында автобус доктаамал график ёзугаар чорун турар. Яслиниң, садиктиң ажылы база-ла экижээн. Ында аъш-чем хандырылгазы чүгээртээн. Школа талазы-биле 1993-94 чылдарда түңнелдерни, социал башкыларның ажылының, уруглар албан черлериниң септелгезиниң дугайында айтырыгларны чугаалажып көрген болгаш шиитпирлерни хүлээп алган.

Бо хүннерде соок чеже-даа дыңзып келзе, уруглар албан черлери ажылдап турар. Оларда чогуур чылыг температуразы тургустунган. Социал башкыларның чурттакчы чон-биле харылзаазы быжыгып, херээженнер чөвүлелдери-биле сырый харылзаалыг болу берген.

Суму чагыргазы чоннуң социал камгалалын күштелдиририн чугулага көрүп келген. Бо айтырыгны суму чагыргазының хуралынга каш-даа удаа чугаалашкан. Төрелдери, азыраар кижилери чок назыдан кыраан 24 кырганны социал ажылдакчылар хайгааралга алган. Оларның аъш-чемин, оттулар ыяжып, хөмүрүн дүжүрүп бээри-биле хемчеглерни ап турар. Кожуунда ажылга чонну тургузар төптүң учедунда бистиң сумудан ажыл чок 52 кижи бүрүткеттинген. Олардан 31 кижи пособиени ап турар, а 10 кижиниң боттарын шынзыдар кандыг-даа документизи чок болганы-биле пособие акшазын бербейн турар.

Суурда ниитизи-биле 162 пенсионер санаттынып турар. Пенсионерлерге болгаш амыдыралынга чединмес өг-бүлелерге 450 тонна хөмүрнү сөөртүп берген. Ам ындыг 15 өг-бүлеге хөмүр-даш сөөртүп бээри-биле акша-төгерикти чыып алган, кожууннуң хөмүр-даш сөөртүр чери удавас дүжүрүп бээрин аазаан.

Ол ышкаш 150 кубометр одаар ыяшты белеткээр кылдыр Бай-Хаактың ыяш ажыл-агый черинге чагыгны киирген.

Суму чагыргазында эң-не берге айтырыг — телефон харылзаазы. Бүдүн суурда кара чаңгыс телефон эмнелге пунктузунда ажылдап турар. Дүн ортузунда эмчини барып оттургаш, телефон долгаар таварылгалар бо-ла таваржып келир. Бо хире улуг суурга кандыг таварылга турбас дээр боор. Кол-ла чүве дүрген дуза чедирер машина база милицияны келдиртир дээн ышкаш таварылгалар-дыр ийин. 50 санныг автоматтыг телефон станциязын суурга тударын планнаап, ынчалза-даа акша-төгерик чогунга үскеш, чыдып берген.

Бир берге айтырыг — чоннуң суг-биле хандырылгазы. Суг сөөртүлгезин автотранспорт чери харыылап турар, ынчалза-даа оларның суг сөөртүр машиназы эргижирээн, ооң орнунга «КамАЗ»-даа ажыглап турдувус. Ол суг сөөртүлгези дээш суму чагыргазы ай санында-ла 1 млн. 700 муң рубльди ук албан черинге төлеп берип келген. бир чылда 20 млн. 400 муң рубль чеде бээр-дир. Суурга ханы үш кудукту казарын планнаан, бир эвес ону кылып-даа алыр болза, суурнуң чонунуң дөгерезин хандырып шыдавас бис.

Суурнуң чаагайжыдылгазынга, ооң хөгжүлдезинге акша-төгерик көрдүнмээн чүве болганда, ону кайыын тывар боор. Ынчангаш чаагайжыдылга ажылы шимчевейн турарын айтыры чугула.

Ниити чурттакчы чоннуң чыыжын (хуралын) үш катап эрттирген. Аңаа янзы-бүрү айтырыгларны чугаалажып, чоннуң негелде хомудалдарын дыңнап, оларны эдер талазы-биле чогуур хемчеглерни алган. Ол-ла чыыштарга улусчу дружинаны, херээженнер чөвүлелин чаарткан. Чөвүлелдиң кежигүннеринде активчи 14 херээжен хаара туттунган. Ооң даргазында ортумак школаның башкызы Тамара Викторовна Шыгжал соңгуткан. Олар план ёзугаар ажылдап эгелээннер. Бир эвес чөвүлел эки ажылдаар болза, чоннуң ортузунга корум-чурум үрээшкини чавырлыр ужурлуг. Улусчу дружина хүннүң эвес дээрдеп башка, байырлал база дыштаныр хүннерде доктаамал үнүүшкүннерни кылып турар апарган. Суурну 6 микрорайонга чарган. Ында тус-тус социал башкылар, херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери быжыглаттынган.

Эрткен чылдың эгезинден бээр ниитизи-биле 31 билдиришкинни суму чагыргазы алган. Оларның кол нуруузу амыдыралынга чединмес өг-бүлелерден кирген. Материалдыг дузаламчыга 1 млн. 42 муң хире рубльди берген. Амдыызында чүгле дөрт билдиришкин харыы чок арткан, ам ону сайгарып көөр.

Ам бо үеде чагырга черинин кол сорулгазы — чурттакчы чонга отчет бээри, чоннуң санал-оналын дыңнаары. Чоннуң шүгүмчүлелдиг саналдарынга үндезилээп тускай хемчеглерни ажылдап кылгаш, ооң күүселдези дээш бир демниг ажылдаар бис. Ол ышкаш үстүнде адааныывыс кылдынмаан ажылдарны ыяап-ла чедир кылыр апаар бис.

Зоя СЕМИС-ООЛ.
Чеди-Хөл кожууннуң Сайлыг суму чагыргазының даргазының оралакчызы.

КАРАКТАШСЫВЫССА АЗЫ ШААВЫС ОЛ БЕ?

Чырык өртемчейде, алдын хүннүң адаанда кижи бооп чурттаанымдан бээр элээн үе эрте берди. Хамык-ла чүүлдү көрүп, билип, деңнеп келгеш, кижиниң сагыжынга чүү кирбес дээр. Ынчалза-даа ол бүгүнүң шуптузун ажыдып, улустуң мурнунга тө каап бээр аргазы чок боор чүве-дир, ооң кадында кижи бүрүзү аңгы-аңгы: аажы-чаңы, ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы, өг-бүлези-даа. Кижи бүрүнү-биле бүзүрепки дег улус ховар. Ынчаарга бистерниң бүзүрээривис, ынаныывыс, даяныывыс улус черле бар.

Сөөлгү үеде ниитилел хөгжүлдези өскерилгенде, улусту көрүп чорууурга, бир янзы апаар-дыр. Эрге-чагырга, алыр-чиири, ал-боду дээш, аажок-ла демисешкен чоруур. Мооң мурнунда ышкаш, арыг шынчы, арат чону, Ада-чуртту дээр ыдыктыг хүлээлгелер, кижилерниң чоргааралы чидип, ужу-бажы билдинмес үе-чадада чурттап чедип келгенивисти чамдыктар эскерип билип чоруур, а бир чамдыктары чүү деп чүвел бо дижип, улчуп, хилинчектенип чорлар.

Караам-биле көрүп, холум-биле туткан болгаш, бо чүүлдү бижип олурарым бо. Мурнунда чурттаалгавыска аңдарлып, сегип, амыр-тайбың чурттап чораан кижилер ам аар-бергелерге таварышкаш, өске янзы амыдыралга келгеш, бот-боттарывыска бүзүрел чидип, шала турамык, улуг сеткилдиг, кара сагыштыг, каржы күштүглер тергиидээр, а шын дээш туржур, кижизиг мөзү-шынарлыг кижилер хилис черге ажыг дерин төп, хилинчектенир үе келгени ол бе кай?

Бистиң республиканың чону эвээш, ылаңгыя кожууннарда улус бот-боттарын колдуунда билчир, кым кандыгыл, чүнү кылып, канчаар амыдырап орарыл дээрзин билчир болбайн аан.

Амгы үеде көрүп, чурттап чорууурга, бистиң «бурунгаар депшилгелиг» тываларывыс өске нация чоннуң чаңчылдарын өттүнүп, бодунуң укТөөгүден эки шынарларын, кижизиин, ёзулалдарын чидирип, шала төтчеглекчи, алыксак-чиксек, тоомча, кээргел чок, саттыныкчы, келир үезин, үре-сагыызынын бодавас, каржы аажы-чаңга кирип турары хомуданчыг. Ооң-биле чергелештир тыва-ла кижи мен дээш, өске чонну хүндүлевес, оларның эки чаңчылдарын, культуразын тооп көрбейн баары чаза, дедир чорук. Дыңнап чорууурга, чамдык тыва оолдарывыс бир эжиңден бир-ле чүве айтырарга, оозу орус дылга харыылаан болза ону эттээр, ол хамаанчок, бижектээр чоруктар бар-дыр. А ол ындыг «арыг тыва оолдуң» ады орус, кеткен хеви өске национарны. Тыва чоннуң культуразы дээш, ооң дылы, аажы-чаңы дээш ёзулуг сагыш салырының бадыткалы бо бе ынчаш?! Бодунуң бак чаңынга болчур болза, ындыг кижи кажан-даа сегивес.

Шын харып, бисте, чижээ, төрээн бойдузувусту камгалап, келир салгалывыска бадыглавайн, ол хевээр, чараш чаагай хевээр арттырып каалыңар деп, сагыш-сеткили дүймеп, аарып чоруурлар хөй. Олар бижип-даа, чугаалап-даа турарлар. Ынчалза-даа төрээн Тывавыстың бойдус камгалалы эң-не куду байдалда. Төтчеглекчи чорук депдээн. Ону ынчаар кам-хайыра чок ажыглаар болза, кедизи барып чүү болуру кымга-даа билдингир.

Кымнар ынчаш бойдузувусту төтчеглеп турарыл? Харыы чаңгыс: кымнарда эрге-дүжаал, ээлгир, күштүг техника барыл, хардаачылар ола-дыр. Аңаа бөдүүн чон шөлге картошка тарып алгаш, ону казып, эккеп алыры безин бергедеди ышкажыл. Оон ыңай бөдүүн кижилер аң-мең кырарда ок-боозу кайда боор, ону садып алыр харыы-даа чок. Төтчеглекчилер бот-боттары демнежип, бодун мактажып, чоргаарланып чоруурлар. Эвээш чурттакчылыг кода-суурлар болганда, төтчеглекчилерни шуптузун беш салаавыс дег билир бис. А оларны билдирер дээш, каяа, кымга хомудаар бис? Шупту тудуш, доң баг-дыр. Шак ындыг төтчеглекчилерниң алган эштери, ажы-төлү та чүү деп бодап чоруур чүве, ыядырлар, човаарлар, а ол ышкаш чоргаарланырлар-даа бар болбайн аан.

Төтчеглекчилерден аңгыда амыдыралдың өске талазын — оорлаар, кем-херек үүлгедир чорукту чүү дээр бис? Ындыг үүлгедиглерге удур туржур күш, арга бар бе? Ындыг чоруктар-биле демисежир хоойлу органнарының ажылдакчылары база херечилер-даа ол бүгүнү билип көрүп тургаш, аксывыста суг пактап алган, кулаавысты бөөшкүннеп, караавысты дүй шарып алган чүве дег, олургулаар-дыр бис. Бир чылдагааны болза, оорлар, кем-херек үүлгедикчилери бистиң бажывыста теп алган. Олардан коргуп, сирилээн, кавылаан турар бис. Рынок-саарылга деп алгаш, мөлчүкчүлерге ёзулуг делгем ак орукту ажыдып берген бис.

Бо-ла бүгү сеткил-бодалым-биле түңней чүнү сөглексээним ол дизе, чежемейниң-даа артык сеткил, каржы чорук биле кижилерден арттыр чурттаар мен дээр улустан чел-кудурук, чес-мыйыс-даа үнүп келбес. Биеэги-ле боду, боолук моюннуг, борбак бажы хевээр болур. Ындыглар-биле өөрү, улус чон анаа-ла мендилежип чоруур, шыпында оларның сеткилинге улуургактарга, мөлчүкчүлерге, төтчеглекчилерге, оорларга, өлүрүкчүлерге, кем-херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр боттарында өске сеткил бар деп чүүлдү билип алыры артык эвес. Ындыгларны бөдүүн чон иштинде карган, кончуп чоруур.

Ынчангаш тыва чонум, төрээн Тывавыс, ооң байлаа, ооң келир үези, бүгү чонунуң авыралдыг чурттаалгазы дээш, бот-бодувусту билчип, карактажып чорууурун дилээр кижи-дир мен. Үе аажок берге. Бисти, тываларны, Россия азырап тур ышкажыл дижир. Ынча дээрге хомуданчыг-дыр бе? Бир талазында, хомуданчыг. А ынчалдыр сөглеттирбес дизе, ажылдаар-ла, ажылдаар! Малывысты чежени-даа өстүрүп болур бис. Аъш-шарыдан кожуп алгаш, тараадан тарып чиилиңер. Ам канчаарыл, машина-техника, кывар-чаар материалдар чылдың-на эвээжеп тур ышкажыл. Кат-тооруувус, мөөгүвүс, балык-байлаңывыс чеже-дир?

Пөс-таавы кылыр бүдүрүлгө ажыттынган, макарон кылыр цех ажыттынган. Эки-дир. А малывыстың эъдин база шак ынчалдыр болбаазырадып алыылыңар.

Бо бүгү айтырыглар талазы-биле ылаңгыя бисти удуртуп-башкарып турар даргаларывыс бот-боттарын эки билчип, хүндүлежип, чаңгыс демниг, угланыышкынныг болуруп база бистиң салгалывыс оолдар, кыстар эп-найыралдыг, турумтуг, ажылгыр болурун сеткилдиң ханызындан күзээр кижи-дир мен. Кол-ла чүве — эп-найырал, сагылга-чурум, күш-ажыл, харысалга, ат-алдар! Болар турда, чурттап шыдаар бис.

Мөңгүн-оол СОНАМ.
Тээли суурда башкы.

ХЕРЕЧИЗИ-ДИР

Бир эвес эрткен 1994 чылда Соңгу чүкке деңнештирилгениң ачы-дузазын кымнар бир дугаарында көргенил дээр болза, оларның аразынга Чаа-Хөл кожууннуң «Ак-Туруг» совхозунуң пенсионерлерин адап болур. Акша-төгериктиң үнези чеже-даа кудулаан болза, хоочуннарның сеткили хомудаваан — барык кижи бүрүзү бир сая чедир мөөң акшаны холга алганнар. А оларның саны эвээш эвес — шупту чээрби ийи кижи.

Миллион дээрге миллионна болгай. Ол хире акшаны холга тудуп чорбаан улус баштай «дидир-дидирлерге» бүзүревейн, аразында маргыжып, бот-боттарын бүзүретчип шаг болганнар. Ынчалза-даа кожууннуң социал камгалал килдизиниң (даргазы Г. А. Семис-оол(ажылдакчыларының эде санаашкыннарны каш дакпыр кылып, шудургу, ак сеткилдиг ажылдаанының түңнелинде пенсионер хоочуннар, шынап-ла, май-ноябрь айларның мөөң акшазын бүрүнү-биле алыр аргалыг болган.

Пенсионерлерниң өөрүшкүзү чаңгыс ол эвес болган. «Ак-Туруг» совхозтуң дирекциязы оларга тураскааткан тускай кежээни организастап, өртектиг белектерни база тывысканнар. Чаңгыс бо эвес, черле совхозтуң дирекциязының, ында кадр килдизиниң-даа талазындан пенсионерлерге ачы-дуза чедирилгези багай эвес.

Ол харын ындыг болур ужурлуг-даа. Чүге дээрге бөгүнгү пенсионерлер бодунуң үезинде төрээн совхозунуң ажыл-ижинге идепкейлиг киржип, дыжын, үезин харам чокка берип чораан хүндүлүг кижилер-дир. А совхозтуң ажыл-агыйы каш янзы адырларлыг болгай. Ол дугайын амгы хоочуннарның тускай мергежили безин херечилеп турар. Оларның эвээш кезиин безин адаарга мындыг. Дембирел Кара-оол бедик мергежилдиг электрик, Судар Чолдак-кыс — моторист, Комбайн Дартай-оол, Виктор Сиирин трактористер, Монгуш Оюн—саанчы, Шыырап Хова, Даспан Оюу, Монгуш Май-оол малчыннар дээш, кымнарны чок дээр. Олар аныяк салгалдың кичээнгейинге төлептиглер.

Ынчалза-даа чамдык улуг назылыглар пенсионер-ле мен дээш амыдыралга кандыг-даа сонуургал чок, аныяк-өскенге амыдыралчы байлак дүржулгазын дамчыдып бээрин бодавас, олардан оспаксыраар: «Бо шагның ажы-төлү чүве билир эвес»— деп, оларны бар-ла шаа-биле бактаар, оон ужун бодунуң безин ажы-төлү-биле эки билишпес, чүгле думчуун харап чоруп бээрлери база бар. Оон-даа дора чүүл — хүндүлүг дыштанылгада кырганнарывыстың аразында арага-дарыга сундугар, «Мен-де чазак-чагырга бар эвес, ижерип-ишпезин бодум билир мен» — деп, кара туразында аажыланып, сула салдынып чоруур кижилер база эвээш эвес.

Роман ХУНАЙ-ООЛ,
пенсионер.
Ак-Туруг суур.

Тиилелгениң 50 чылынга

СТАЛИНГРАД ТУЛЧУУШКУНУ

Сураглыг чогаалчы, журналист Сергей Петрович АЛЕКСЕЕВТИҢ «Чоннуң дайыны чоруп тур» деп номундан үзүндүлерни парлап эгеледивис. Ол номну 1986 чылда Москвага 200 муң экземпляр тиражтыг кылдыр парлап үндүрген. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында совет улустуң, ооң Чепсектиг Күштериниң, эрес-дидим партизаннарының чижеглээр чүве чок маадырлыг чорууну, янзы-бүрү националдыг, улуг, биче назылыг кижилерниң найыралының дугайында автор чеченчиткен хевир-биле бижээн. Орузундан тыва дылче очулгазын журналист Алексей ДУГАРЖАА күүсеткен.

Сталинград! Сталинград! Сталинград! Кижи төрелгетенниң төөгүзүнде кажан-даа болбаан чаңнык ышкаш кадыг-дошкун, кээргел чок тулчуушкуннар аңаа болган.

Совет улус, ооң маадырлыг Чепсектиг Күштери Сталинградты камгалап, фашистерниң дижинге чедир чепсегленген шериглериниң хөй саннын шавар халдаашкыннарын ойтур шаап келген. Хоорайның төп болгаш заводтар кезээн камгалаан шериглерни ынчан генерал-лейтенант Василий Иванович Чуйков командылап турган. Ол 1900 чылда төрүттүнген, хамааты дайынның киржикчизи, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, 1955 чылда аңаа Совет Эвилелиниң Маршалы дээди шериг атты тывыскан. Чуйков — дайынчы, шиитпирлиг, коргуш чок, вегелделиг, солдаттар дугайында дыка сагыш човангыр генерал болуп турган.

Завод районунга шавар халдаашкынны фашистер эгелевишаан, Чуйковтуң армия штавының командылал пунктузунга мырыңай чоокшулап чедип келген. Олар штабче чаза таварып кирер чыгай берген: 300 метр чоокшулаан. Штабтың офицерлери дүвүреп эгелээн.

— Эш командылакчы, бөлүк фашистер штабче мырыңай чоокшулап келдилер — деп, штабтың улуг офицери илеткээн.

— Ында онза чүү боор, чоокшулап келзиннер харын, фашистерни чылча шавары — бистиң кара чаңгыс хүлээлгевис-тир — деп, Чуйков харыылавышаан, элээн дыңзыдыр, хөглүг үн-биле каттырган.

Армия командылакчызы генералдың дайынчы болгаш коргуш чок харыызын солдаттар, офицерлер дыңнааш, сорук кирбишаан, удур шавар халдаашкынны эгелээн болгаш дайзынның күштүг бөлүүн чылча шапкан. Маадырлыг генералдың солдаттары, офицерлери дайзынга удур тулчуушкуннарны коргуш чокка чорудуп, Сталинградты шак ынчаар камгалап, Төрээн чуртунуң дужаалын ыдыктыы-биле күүседип турганнар...

Майор Устинов дугайында каш сөс. Сталинградка дендии дошкун тулчуушкуннар бичии-даа када соксаваан. 1942 чылдың сентябрьда дүн-хүн чокка үргүлчүлээн, а ооң соонда октябрьда тулчуушкуннар улам күштелген. Берлинден, фашистерниң хартаачызы Гитлерден чаа-чаа дужаалдар улаштыр кээп-ле турган: «Сталинградты дораан эжелээр, доп-дораан эжелеп алыр!»

Хөй танкылар, самолеттар, үгер-боолар-биле дижинге чедир чепсегленген фашистер Гитлерниң дужаалын ёзугаар чаа шавар халдаашкынны 1942 чылдың октябрь 14-те эгелээннер. Фашистер ынчаарда Сталинградты эжелеп алыр дээш бүгү күжүн: хөй шериин, хуртун боо-чепсээн тулчуушкунче киирген. Хоорайны артиллерия-биле дендии боолааннар, самолеттар дыка бомбалаан. Өрт, дары ыжы кааң хүндүс безин хоорайны караңгыладыпкан.

Күш ол үеде деңэвес турган. Фашистерниң самолеттары, танкылары, үгер-боолары, пулеметтары совет шериглериниңден үш-дөрт катап хөй, шериглериниң саны база көвей: дижинге чедир чепсегленген 330 муң кижи. Ынчангаш Сталинградтың трактор заводу, «Кызыл Октябрь» завод фашистерниң холунга кирген, а «Баррикады» заводтуң девискээринге тулчуушкуннар калбарган.

Ол заводтуң девискээринге, цехтеринге, корпустарынга, салбырларынга, коридорларынга кадыг-дошкун, хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннар он хонуктуң дургузунда дүн-хүн чокка үргүлчүлээн. Кара кас демдектерлиг фашист самолеттар завод девискээриниң кырынга дээскинип, өлүмнүг чүъктерин совет дайынчыларының кырынче тө каап-ла турганнар, фашист артиллеристер заводтуң маадырлыг камгалакчыларын дорт боолап эгелээннер.

«Баррикады» заводту 895 дугаар адыгжы полктуң дайынчылары өске кезектер-биле демнежип алгаш, камгалап келген. Полк командири майор Устиновтуң командылал пунктузунче фашистер чоокшулаан болгаш шургуп эгелээн. Гитлержилерниң калчаалыг алгы-кышкызы дыңналып турар апарган. Күш деңэвес, полктуң арткан эвээш санныг дайынчылары маадырлыы-биле тулчуп турганнар. Халаптыг сөөлгү байдал келген — майор Устинов дың чааскаан арткан. Фашистер ооң командылал пунктузун долгандыр бүзээлепкен. Олар завод девискээринге эндере чыглып келгеннер.

«Ах, «катюшалар» болза, Кулугур фашистерни өртедир чуура берипсе», деп бодал майорнуң сагыжынга кирип келген. Рацияны ол сегирип алгаш, совет артиллеристер-биле харылзааны тудуп, аажок дилээн:

— Күжүр эргимнерим, завод девискээринде мөөңнелген эмгежок фашистерни «катюшалар»-биле кыра боолап көрүңер.

Фашистерниң мөөңнелген черин майор айтып берген. А фашистерниң мөөңнелген чери — майор Устиновтуң командылал пунктузунуң турган чери.

— Дүрген боолаңар, боолаңар! — деп, Устинов алгырган.

Майорну фашистер көрүп кааш:

— Рус, дужуп бер! Рус, капут! — деп, калчаалы-биле алгырганнар.

— Боолаңар, боолаңар! — деп, Устинов рация дамчыштыр база катап алгырган.

Совет дайынчылар «катюшалар»-биле дораан-на боолап эгелээннер. Фашистерниң кырынга күскээр кыштың чаңныы хенертен дүшкен: реактивтиг снарядтар частып, дайзыннарны өрттендир, хуюктаалдыр берипкен. Завод девискээринге, биргээр чугаалаарга, майор Устиновтуң командылал пунктузунуң девискээринге мөөңнелген хөй фашистерден чаңгыс-даа дайзын дириг артпаан.

А майор Устинов канчалган? Ол дириг арткан: «Дидим кижиден ок коргар, дидим кижиге чыда дыынмас» деп үлегер чугаа бар болгай...

(Уламчылыг).

Быжыг корум-чурум дээш

ДАЗЫЛЫ КАЙДАЛ?

«Шын» солундан хоочун башкы О. Бичениң «Моон соңгаар канчаарыл?» база Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Н. Күнчүнүң «Кыйгы» деп чүүлдерин номчудум. Бо айтырыг мени, хоочун башкы кижини база дүвүретти. «Канчап барган улус боор бис» деп айтырыг мени өрүмнеп чор. Чоокта чаа Ак-Довуракка дуңмаларым аалынга чорааш, бир хөй каът бажың чанынга агаарлап турарымга, чырык хүндүс бир эзирик тыва кижи мээң чанымга чедип келгеш, хөрээмден сегирип ал часты. Чүве-даа чугаалавас, чүгле дижи кыжыраар. Көгүдүп тургаш, оон адырлып алдым. Ыя аразында гаражтан күдээм биле дуңмам чедип келирге, оларга оя болуушкун дугайында чугаададым. «Бо черниң улузу ынчап барган-дыр ийин, кандыг-даа чылдагаан чок черге, анаа-ла улуска чөңгээлээр, улуг-бичии-даа дивес, эттеп каантар апарган. Ат-ла болган чүве» — деп, муңгарап чугаалаар болдулар. Моон кандыг бодалга, түңнелге келгенимни маңаа бижип көрейн.

Бирээде, бистиң школаларывыста улусчу педагогиканың эки чаңчылдарын өөредип эгелээни база сарыг шажынның кижизиг өөредиин катап эгидип турары чөп-ле чүве деп бодаар мен. Ынчалза-даа амыдыралга ооң түңнели көстүп келири амдаа элек, ийи-үш салгал эртер ужурлуг. (Амгы школачы улуг кижи апаарга, ынчан чаа кижизидилгениң түңнели көстүр дээрим ол).

Бо буянныг угланыышкынга удур кончуг улуг күштер хөделип чоруп турар деп билир мен. Аныяктарга ону билиндирери чугула. Ол чүл дээрге төптен дамчыдып турар телевидение кинолары, видеофильмнер, янзы-бүрү сеткүүлдер болуп турар. Россияның төп телевидениезинде, кинозалдарында америк фильмнер холгаарлап кирген. Оларда дириг кижилерниң мага-бодун хан-чинин төгүлдүр одура шаап, хилинчектеп, күштеп-чазарлап, дора көрүп, өлүрүп турар. Чаа салгал, ылаңгыя элээдилер чаңгыс кинофильмден безин он чедир дерзии өлүрүүшкүнну көрүп турар-дыр. Ынчангаш хөй хан төп, өлүржүп, күштеп-күчүлеп турар киноларга олар ынак апарган. Хан-чин, өлүм-чидим чок киноларны олар көрбестеп калган. Ындыг киноларны 6 хардан 16 хар чедир аныяктар кандыг-даа кызыгаар чок көрүп турар. Ындыг уткалыг көргүзүглер бичии кижилерниң психиказын үреп, медерелинге багай салдарлыг болуп, күш дөгээр, дерзии, кээргел чок «демир» кижилерни кижизидип турар. Кинофильмнер дамчыштыр Америка бүгү делегейге бодунуң амыдыралының хевирин, стилин, чаңчылын тарадып, бүгү кижи төрелгетенни чагырып алырын оралдажып, аңаа эвээш эвес чедиишкиннерни чедип апдаа турар. Моон мурнунда турган, ам дүшкен ССРЭ-ге америк телефильмнерни хоруп турган болгай. Ону хоруурy дөмей-ле болдунмас турган, чүге дээрге Америка бодунуң харылзаа спутниктерин дамчыштыр бажыңнарывыста телевизорларывысче дорт кирип кээр аргалыг. Бөгүн Америка 16 телепрограмманы Европа чурттарынче Спутник дамчыштыр кара туразы-биле киирип турар.

1984 чылда Францияның президентизи Ф. Миттеран биле ГФР-ниң канцлери Г. Коль ужурашкаш, ийи чурт каттышкаш, боттарының харылзаа спутниктерин кылып үндүрер, американың информатиктиг агрессиязынга удурландыр дамчыдылга кылыр деп шиитпирлээн.

Люксембург деп бичии чурт, Швеция, Норвегия Джеймс Бонд дугайында кинофильмнерни чурт иштинге көргүзерин шуут хоруп каан бооп турар. Англия ындыг кинофильмнерни телевизорга орай дүне чүгле улуг улуска көргүзер кылдыр кызыгаарлаан. Ынчангаш, Барыын Европа биле Американың аразында идеологтуг дайын харылзаа спутниктерин дамчыштыр кижиниң медерелин чаалап алыр дээш чоруп турар-дыр.

А бисте байдал кандыгыл? Кандыг-даа кызыгаар чок. Анаа-ла дүжүп берипкен улус-тур бис ийин. 1985 чылдан эгелээш ам 8 чыл эртип турар. Ынчангы 8 харлыг оол ам 16 харлыг эр болган, а ооң кижизидилгези Американы деп болур ийин. Информацияның массалыг чепсектери ону ынчаар кижизидип каан. Ооң даштындан көөрге тыва кижи-ле боор, а психиказы, мээ-медерели, сагыш-сеткили, өске күрүнениң болган-дыр.

Ийиде, социал-экономиктиг халап, азы кризис аныяктарга улуг согуушкунну таварыштырган. Ооң уржуундан аныяктарның хөй кезии ажыл чок бооп турар. Күш-ажыл — кандыг-даа ниитилелде чурттап турар кижиниң амыдыралының үндезини. Ажыл чокта аъш-чем, оран-сава, идик-хеп чок болганы ол. Ындыг аныяк кижиниң келир үези билдинмес. Келир үеге бүзүрел чок болуп турар. «Бөгүн канчаарыл?, Канчап чурттаарыл?» деп айтырыг аныяктарны шивегейлеп чоруур. Шынапла, канчаарыл? Коммерция кылыр апаар-дыр, а оон арткаңнары канчаарыл? Кижи хүнде оода бир катап чем чивес болза, бергедей бээр болгай. Аныяктарның мурнунда муңгаш херим туруп-кап.

Үште, Россияда реформа эвес, а тайбың езу-биле революция болган деп бодаар мен. Ол революцияның соонда, Россияда ужуру билдинмес ниитилел тургустунуп турар. Россияның хүлээп алган чаа Конституциязынга дүүштүр үндүрген чаа хоойлулар чок, эрги ССРЭ-ниң хевээр. Ооң чылдагаанындан суд, прокуратура, милиция ажылдаары бергелеп турар. Бөгүн аныяктар-даа, ниитилел-даа хойтпакталган. Келир үези билдинмес, хүнүн бодап чоруур ол-ла-дыр. Ооң түңнели кудумчуларда көстүп келгени ол.

Арбычыга ДАРЖАА.
Тыва Республиканың алдарлыг башкызы, пенсионер.

ДУГУЙ КЫРЫНДА АМЫДЫРАЛ

Бо хүннерде Тыва Республиканың кожууннарынче пассажирлер аргыштырылгазынга агаар оруу Тожу, Мөңгүн-Тайгадан аңгыда үзүлген. Тываның ийи дугаар найысылалы деп чоокка чедир адап турганывыс Чадаана хоорайның аэродромунга самолеттар хонмастаан, харын аэродром чанынга турган бичии хоорайжыгашты үптекчилер бузуп, хуузунда хереглелинге ажыглап каапкан, ону кымнар үрегдеп, күрүнеге каража чедирип турарын хоорай болгаш кожуун чагыргалары уктап сонуургаваан. Ол ышкаш чыл бурунгаар хоорайны каастап турган Бора-Булак аксында тууйбудан туткан үш каът хөй аал чурттаар бажыңнарның болгаш хоорай бажынга турган тудуг организациязының салым-чолу база ындыг болган. Бо чаржынчыг үптекчилерни илередип тывар күш бүдүн кожуунда чок болганы ол бе?

Даң адарга, хүн үнерге-ле бистиң амыдыралывыс техника-биле ханы холбаалыг, ынчангаш дугуйлар кырында республика деп чугааның тыптып келгени-даа ында. Агаар оруу кожууннар аразында барык хагдынган бо берге үеде чонну ырак-чоокка аргыштырып турар күш чүгле автобустар. А ол автобустарның орук хөлезини хүн келген тудум талыйты өзүп-ле орар. Ылаңгыя чолаачыларның бажы эъттенип барган. Олар пассажирлерден акшаны бөлүп алгаш, билет бербес чоруктар хоочураан аарыг-биле дөмей болган. Ындыг чиижең чоруктарны болдурбас дээш тургустунга-ла чаа бир чыл чоокшулап орар-даа болза, Россияның Транспорт инспекциязының Тыва салбырының ажылдакчылары эрткен үениң иштинде элээн ажылдарны кылган.

Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың февральда № 118 доктаалы-биле бадылааны Россия Федерациязынга автомобиль транспортунга чөпшээрел дугайында дүрүмнү хажык чокка боттандырып, хуужуткан автобустарга болгаш транспорттуң өске-даа хевирлеринге чөпшээрел лицензияларны тыпсып турары дээштиг салдарны чедирип турар. Ооң түңнелинде автобустар чолаачыларының билет бербейн, пассажирлерден акша хавырар чоруу дыка кызырылган. Тываның транспорт инспекциязының ажылдакчылары орукка болгаш автостанцияларга хыналдаларны доктаамал чорудуп, орук бижиктерин болгаш ведомстволарны көрүп, артык чүък бар, чогуп хынап, ылаңгыя хуужуткан автобустарның үндүрүг төлевирин хамаарышкан автостанцияларның кассаларынга төлеттирип турарындан күрүнеге эвээш-биче-даа бол, орулганы киирип турар. Кижи бүрүзү билип алза артык эвес боор, хуужуткан автобустарның чолаачылары пассажирлер олуртуп алган автостанциязының кассазынга ыяап-ла 18 муң рубльди төлээр болгаш шынзыткан хоолгазын бодунга ап чоруур хүлээлгелиг. А бисте кандыгыл? Чамдык чолаачылар столоваялар, кудумчулардан, автостанциялардан пассажирлерни «оорлапкаш» дургуннап чоруптарын оралдажырлар. Ооң түңнелинде езулуг рейс автобустары пассажирлер чок куруг калыр. Ооң бир чылдагааны чамдык пассажирлерниң чүгүнүң хөлезинин төлээринден аарзынгаш, өске доора автобустар дозар чоруундан база болуп турар.

Чолаачы орукка пассажирлерниң айыыл чок чорууп хандырар, корум-чурумну тудуп чоруур кол кижи болганда, эзирик кижилерни пассажирлер сөөрткен автобустарга олуртпас деп солуннарга чамдык эштерниң бижип, килеңнеп турарынга каттыжар мен. Каш ай бурунгаар «Чаа - орук» солуннуң ажылдакчызы Дагба Ховалыгның «Шын» солунга Кызылдан Чадаанага чедир Хандагайты баар автобуска Өвүрнүң иштики херектер килдизиниң ажылдакчызы боду ышкаш эзирик оолдар-биле пассажирлерге амыр-дыш бербейн, орук дургаар дүвүредип чораанын хөй-хөй кижилер номчаан-на боор. Барып-барып хоойлу ажылдакчызы кижи ынчаар канчап адып сыгарыл?

Ындыг-ла ырак эвесте чүве. Бир хүн Бай-Хаак баар хуужуткан автобуска олуруптувус. Ында шеригден халажып келген эзирик солдат оол бар болду. Уткуп келген төрелдери ону хүндүс-ле эзиртир ижиртип алган хире. Үр-даа болбаанда амдыы солдадывыс автобуста улуска шорлуп, чолаачы-биле эрбеннежип, эки-бак сөстер октап, чалчыттыпып туруп бээрге, автовокзалдың шагдаалары эзириктер сергедир черже алгаш бардылар. Үлээп төрелдери оолдуң соондан сөктүп чоруптулар. Дыңнап орарымга, чамдык пассажирлер: «Ам-на дыштыг чедердир бис» — дижип, шагдааларга четтиргенин илередип орар чораан.

Ындыг чүве кайда боор, амдыы эзирик оолду биеэгиде төрелдери колдуктапкан база-ла бо сөөртүп келдилер. Шагдааларны безин холга апкан улус, чолаачыда чүү боор, каш чугаалашкан соонда, арбак сыңмас орук акшазын тутсу каапкаш, солдадын олуртупкаш, ынаарла арлы бердилер. Шимчеп үнүптүвүс. Чолаачывыс орук аксынга турган он ажыг кижини ында-ла «ширбийшаап» алды. Бир канчангаш көөрүмге, ашак кижи арага тудуп алган диштеп ажыдарын оралдажып олур. Шыдашпайн тура халааш, маңаа арага ишпезин, таакпы тыртпазын, чоппу хүндүлеп көөрүн негедим. Пассажирлер база мени деткий бээрге, водкалыг акый оозун хоййлай каапты. Ооң соонда автобус ишти шип-шимээн, амдыы эзирик солдат база оожургай берди. Мыя бо чижектер безин эзириктерге удур чүве ыттавайн эрттирип турган хереэ чок, бүгүде демниг удур туржур болза, оларны кыңчыктырбайн барып болурун херечилеп турар-дыр.

Каш чылдар бурунгаар мындыг турду. Кызылда автобустар районнарже кежээкиниң алды шакта безин үнүптер. Ам кандыг-дыр, хүндүскүнүң ийи шактан соңгаар ырак рейстерже автобустар үнместээн Ооң ужуру — бичии орайтаарга автобустарның соңгаларын буза дажаар, доктааган черинге пассажирлерни үптеп-күчүлээр чоруктарның удаа-дараа болуп турарында. Чүнү канчаарыл, хулиганнарга дүжүп бээр бе? Чок. Улусчу дружиналарны катап тургузар, кеземче хоойлузун шыңгыырадыр, милиция болгаш омончуларның ажылынга хамааты кижи бүрүзү ак сеткилдиг киржир үе келген.

Чамдыкта мындыг-дыр бис. Чолаачылар, трактористер машина-балгадын агым сугларже кире халды бергеш чуур, хемнер кыдыынга солярка, бензин, үс төгер. Ол дээрге бойдус камгалалынга тоң хоралыг: сугда чурттап, өзүп-төрүп турар амытаннар өлүп-кырлып, агым-даа, турум-даа суглар хирленип, бокталыр болгай. Бо талазы-биле хайгааралды чорудары — бистиң транспорт инспекциязының ажылдакчыларының дорт хүлээлгевис.

Эрткен он бир айларның дургузунда Тыва Республиканың девискээринге 141 кижи автоавариядан өлген деп дыңнаарга, кайы хире качыгдал-кажыыдалга таварышканывысты чүге деңнеп чугаалаарыл? Ындыг айыыл-халап чолаачыларның руль артынга эзирик чорууруудан болуп турар болгай. Маңаа удур кандыг хемчеглерни алырыл?

Хамыктың мурнунда Тыва Республиканың транспорт инспекциязының ажылдакчылары хоойлуда көрдүнгенин езугаар күрүнениң КАИ ажылдакчылары-биле быжыг харылзаалыг ажылдап, эзирик чораан чолаачыларны, трактористерни машина башкарар эргезин казырыынга чедир хемчег алыр үе келген.

Тываның чиг эдин, үнелиг аң-меңин дооратан келген тетчеглекчилер оор езу-биле Саян ажыр сөөртүп хуузунда ажыглап, байып турары чажыт эвес. Маңаа шыңгыы хайгаарал, кызыгаарга, оруктар беддирлеринге, арт-сыннарга доскуулдар тургузары чугула. Тываның каайлы чери тургустунганындан бээр үр болбааныл билир бис. Чөөн Сибирьниң каайлы эргелелиниң деткимчези-биле Тываның каайлы ажылдакчыларының даңгырак хүлээп алганын № 209 (15429) «Шын» солундан номчааш, сеткилим хапты. Тывадан улчумал чиженнерниң «чылгаптар халас дуау» тывылбас кылдыр оруун дуй туруп, чедиишкинниг ажылдаарын каайлы албаныңга күзеп, сорулгавыс чаңгыс дээрзин медереп билип олур мен.

Кайда бис, кайнаар бар чор сен, Тыва? Бо айтырыгга ам кым-даа Россияда деп дылымы-биле харыыдаарындан чалданмас деп бодаар мен. Бот-догуннаан сүлде туктуг, ыдык ырлыг каш санныг тыва чон тодуг-догаа, сыныывыс хертеш, эктивис бедик-ле чорза, капиталистиг-даа, социалистиг-даа күрүнеге чурттаай-ла бис, харын солун амыдырал-дыр. Рынок, кризис дээш ундарап болбас, шаг шаа-биле турбас, чавылдак кеш-биле турбас.

Аракчаа ОНДАР.
РФ-тиң транспорт инспекциязының ТР-де салбырының хөй-ниитичи инспектору.

КИЖИ ИСТЕРИ

Ол кежээ элээн орайтай бергенде удуп чыдып алган мен. Саадаваанда дүжей берип-тир мен. Дүжүмде чогум кайда, кайнаар бар чытканымны билбес мен. Аажок көктүг-шыктыг, кижи караанга көстүп көрбээн каас-чараш, янзы-бүрү чечектер шыва алы берген шынаа черде базып ор мен. Орантаңдывыс бо хире хоозурап, бужартай берген үеде бо канчап-ла шаандакызы дег магалыг чаагай арткан чер боор деп бодал сагыжымга кирер болду.

— Адыр, аңаа доктаап туруңарам — дизе-ле, мээң мурнумда, ырак эвесте кылын болгаш мөзүргей чөвүрээлиг чооп терек ышкаш Боор-Чылан шоодай ышкаш аксын аазадыпкан чытканын көрүп кагдым. Ам дораан ол мени сырыптарга, мен ооң кодузунга чемиш болуп, аңаа эстип-хайып бээр болганым ол-дур деп боданы бергенимден угаан-кудум оскунар чазып, даш ышкаш, сыртайтыр көжүгүп калган, сириңейнип тур мен.

— Силер дээрге, кижи төрелгетен дээр амытаннарның төлээзи ышкажыңар чүл але?! — деп, дараазында туразы улгады берген айтыра-дыр.

— Төлээзи... Чок, мен кижи төрелгетенни төлээлептер эргем чок. Мен... мен дарга-бошка-даа эвес, эртемден-даа эвес, анаа-ла бөдүүн албаты мен...

— Мээң мурнумга ынча дыка ылчыңнаваңар. Мен дээрге, кижи төрелгетенниң бир төлээзин тып эккээр дугайында элчи бооп чоруур амытан мен. Мында бир черге чер бөмбүрзээниң аң-меңиниң, балык-байлаңының, хемирикчилериниң, куштарының, ымыраа-сээктериниң, курт-кымыскаяктарының, биргээр чугаалаарга, бүгү-ле дириг амытаннарның улуг чыыжы болур. Аңаа экология дугайында чаңгыс айтырыгны сайгарып шиитпирлээр...

— Экология?! Мээң билбезим чүве-дир, мээң аңаа хамаарылгам чүү деп!

— Билбезим, хамаарылгам... Экологияны бужартадырынга силерниң киржилгеңер чок бе? Че, ындыг-дыр, базып оруңар.

Мен хөөкүй чүү боор, элеңтендиң ырбаалап, базып ор мен. Демги коргунчуг Боор-Чылан мээң соомда дурт-сыны бирде мөгеннелип, бирде шөйлүп каап соястап-ла чоруп олур. Бир канчангашла көөрүмге, аажок делгем шык черде кижиниң көргени-даа, көрбээни-даа, дыңнааны-даа, дыңнаваааны-даа эңме-хаяажок дириг амытаннар чыглып келген болду.

Муңгаштай союп каан тулуп ышкаш, мешпек даваннарлыг, канчаар-даа аажок узун болгаш ол-бо дүрлүп, херлип турар хаайлыг, элгиирге ышкаш бедик чаап ыңай-бээр көргүлевишаан:

— Чер-бөмбүрзээвистиң экологиязы, биргээр чугаалаарга, агаар-бойдузу, үнүжү, хемнер, хөлдер, далайларывыс суглары хоозурап, бужартап келген. Бистерниң дөгеревиске чурттап, амыдыраары бергедээн. Чылдагааны чүдел, ону моон соңгаар доктаадыптар арга бар бе, база бо бүгүге кым буруулугул дээрзиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээри-биле бо чыышты чыылдырар ужурга таварышканывыс бо-дур. Бо талазы-биле силер бүгүдениң бодалын, санал-оналын дыңнаары, оон түңнел- үндүрери бисти албадап келген-дир. Ам кым чүнү чугаалаар ирги?

Дуюглуг аңнар аразындан алды адыр чодур мыйыстыг хүлбүс үне халып келгеш, чугааны эгеледи:

— Хайыралыг эш-өөрүм, өңнүктерим! Шаг-шаандан чоокка чедир-ле бистиң ада-өгбелеривис эзим-аргага-даа, хову-шынааларга-даа хостуг-шөлээн чурттап, өзүп чораанnar-дыр. Ам оларның салгалы бистер кара човулаң, хай-бачыттыг амыдыралда узуп келдивис. Чыл санында-ла арга-арыывыс өрттенип-хуюкталып, ында-мында балды, хирээ даажы диилээп соонда, арга-арыывыс өртең кара хөмүрлер, чер чывыт төжектер, дазылдар кылдыр хуула берди. Ындыг черлерде чыт-бузу хаайга ораажып турар кижи дээр амытаннарның истерин эскерер-дир бис...

— Чик, чик! Чиктиг-ле чүве. Бистерниң, хемирикчилерниң, биргээр чугаалаарга, өрге, күске, күжүген, тарбаганнарның амыдырал-чуртталгазы барык төнчүзүнче дөвүнчүктеп келген болдур ийин. Хоранпап каан үрезиннер, оът-сиген чигеш кырлып, когувус үстүр четкен Ооң кадында үңгүрлеривисче суг кудуп, казып, машиналарның газы-биле үңгүрлеривисче үрдүрүп, шыдажыр арга чок байдалды тургускан Бо бүгү үңгүрлеривис аксында мортуктарга кижи истери көстүп келген соонда ынчап барган —деп, өрге химиренген.

Чыыш бооп турган черниң чанында хөөлбек сугдан кадырғы үне халып келгеш:

— Бурган-на, өршээ! Хемнер, хөлдер, далайлар эриктеринде элезиннерге кижи истери тыптып келген соонда арыг-чаагай аржаан сугларывыс бистерниң танактарывысты янзы-бүрү хораннар-биле оя чиңп турар апарган. Чамдыкта шыдашпайн эриктерже үне халышкаш, кырлып-даа турар-ла-дыр бис. Бистиң бурунгуларывыс мындыг бак салым билбестер, оларның эштип чораан суглары арыг аржааннар бооп турган дижир-дир.

Терезин дег узун, чиңге даваннарлыг, кадаг ышкаш шиш хаайлыг дуруяа чалгыннарын ол-бо далбаңнатпышаан:

— Ку-уй, ку-уй, ыргак, ыргак! Өргүн-дүмен эш-өөрүм, чаңгыс чер бөмбүрзээ чурттугларым! Чыл бүрүзүнде изиг, сериин чурттар аразынга чыргалдыг-ла ужуп чораан бис. А ам... ам агаарга ырадыр ужуп шыдавастадывыс, бистерниң өкпе-чүрээвисти хоранныг агаар оя чиң кээр-дир. Черже көөрге кижи-ле истери көстүр. ийе, кижи истери. Агаар делгемин көөрге, дүдүскектиг куу ыштыг газ чаптыла берген боор-дур. Хамык-ла ужур ол кижи истери-биле холбашкан дээрзин чоорту биле берген бис — деп, караанының чажын ол төп турган.

— Кук-куук, кук-куук! Меге катк ы каттырар, авыяастыг хектер диркен бистер час бүрүзүнде ыры-шоорувусту сериин оранга ырлажып, аян тудар дээш изиг орандан ужуп үнүптер болгай бис. Ыры-шоорувусту орта күүседип шыдавастаан бис... Агаарга-даа, чер кырынга-даа боостааларывысты хоранныг агаар дуй тула бээр-дир. Черниң кырын көөрге, базым бүрүзүнде кижи-ле истери...

Бо чыышка чүве чугаалаан дириг амытан бүрүзү кижи төрелгеттенниң адынче каргыш-иргижин салып, карганып-даа турар болду.

— Ам хамык чүве билдине берди. Агаар-бойдусту бужартадып турар амытаннар кижилер ышкажыл. Ам оларга удур кандыг хемчег алза экил дээрзиниң дугайында мындыг шиитпирни хүлээп алза чүл: агаар-бойдусту арыг-силиг кылырынга кижи төрелгетенге үжеп чыл хуусаа бээр, а оон соонда, ол хуусаада күүсетпес болза... оларны чок кылдыр узуткаары-биле бурганга бараалгаар.. — деп, чаан түңнел кылган.

Чыыштың сая-түме киржикчилериниң адыш часкаашкыннарындан чер шимчээшкини болу бергенде меңнеп оттуп келгеш, дашкаар үне халааш, эртип чыткан автомашинаның үндүрген газын көксү-хөрээмче киир кактырыпкаш, моорап кээп дүшкен болбазык мен бе!

Бо айыылдыг газ база-ла кижи истери-биле холбашкан-дыр дээрзинге болум база бүзүрей берген мен.

Шынап-ла, 30 чыл эрткенде, Россияга чаңгыс-даа дириг кижи артпас деп Россия Федерациязының бир эртемдениниң солуннарга бижээнин Американың эртемденнери база балыткаап болгай. Ындыг түңнелдерни кылып турарлары кайын-на анаа хөөредиг, чүлчүрүүшкүн чүве деп! Сарыг шажынның номналында бо дугайында база бижип кааныл билир кижилер билир боор.

Бир эвес кижи төрелгетен бурганга тейлеп, чалбарыыр болза, бурган ындыг хай-халапты чайладып каантар чадавас боор. Ындыг-даа болза, кижилерниң хөй кезии бурган-чүдээнге бүзүревес, тоовас апарганы хомудаңчыг. Олар дээрге коммунистиг, социалистиг дээр хоозун идеяларга кыскаштадып алган кижилер-дир ийин.

Өршээ-ле, бурган!!! Кижи амытанны угаан-сарыылдыг, мөзү-шынарлыг кылдыр эде чаартып-ла көрзүвем!

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

Кижилер болгаш чылдар

БИЛДИЛИГ КИЖИЗИДИКЧИ

Борбак-Арыг, Кезек-Арыг
Болчажырда таптыг арыг.
Болзаап үепейн чедип келир
Бодум эжим таанда шынчы.

Шаанда аныяктарның, эң ылаңгыя хып дээн чалыы оттуг-эттиг оолдар, кыстарның ырызы каяа-даа чорууруга, чер-чуртунуң аяны-биле, ындыг болур чүве. Чүге дизе, ол үениң чаа-ла таныжып чоруур аныяктары улус карааңдан чаштыр, ыядыр болгаш эпчоксунар, улуг улусту хүндүлээр, оларга барааның безин көзүлдүрбес, ол хире биче сеткилдиг чорааннар дийин. Оон кедерезе «почтачыларлыг» болур. Оларны дамчыштыр чагаа-биле харылзажыр. Мен безин та чеже кижиге «почтачыладым» ыйнаан. Олар сөөлүнде барып өгленчип алырга дыка-ла амыраар ийик мен. Аныяктар аалдарга болгаш өглерге таваржы бергенде кажаалар артынга, чок-ла болза арга иштинге азы хая-даш арасынга бүдүү ужуражып чугаалажыр. Кажан ада-иези айтырып каанда безин ында-хаая барып, уругнуң өөнге кирер, а кыс уруглар кудазы болбаанда ээ-кунчуунуң өөнге келбес болур чүве.

Мээң эжим Александр бодунуң кадайы Валентина-биле база-ла шак ынчаар чоорту таныжып, билчип, амыдыралын тутканнар. Олар амгы үениң аныяктары дег, акша мөңгүн, терек бүрүзү дег, саарлып бадып турар, эт-херексел эгин ажылдыр чүдүрлүп, бажың-балгатты бүрүн делгеп каап, чүгле киргеш олурар белеп, аъш-чем болгаш арага-дары-биле удур-дедир сыгажып турар куда-даа дүжүрбээннер. Олар амгы үениң аныяктары дег, тар чүвүрлер, шиш баштыг идиктер, дөңмек ортузундан чолдак юбкалар-даа кетпээннер, чоп мурнунга ошкажып-чыттажып, суйбажып, халбактанчып-даа чорбааннар. Арага-дары ижип алгаш алгыржып-кыржып, алгыш-кырыш үндүрүп, үеп-даяп, чүдек-бужар сөстер-даа октажып көрбээннер, ынакшылын болгаш мага-бодун акша-көпеекке-даа, арага-дарыга-даа, чыдыг чашпанга-даа саттынып чорбааннар. Оларның ынакшылы чаңгыс болгаш бүгү назынында болуп арткан.

Өг-бүле туткан болганда, кижиниң эң чоок болгаш эргим кижизи кадайы апаар деп чүве кымга-даа билдингир. Ажы-төлүн азыражыр, сагыш-сеткил солчур, аъш-чемни үлежир, идик-хевин сатчыр, бажың ажылын кылчыр, бар-чогун өнчалажыр, акша-көпеэн кампажыр, артыкшылын шыгжап алыр, бот-боттарын хүндүлежир болгаш дыңнажып билчир, идегежир болгаш бүзүрежир, үгеңкирген чоннуг болгаш дузаарлак болур. Бо-ла бүгү чаңчылдар болгаш аажы-чаңнар Александр биле Валентинаның амыдыралының дүрүмү, сагылгалыг чүдүлгези болу берген.

Валентина Бадыргыевна-биле бо назыным иштинде чеже катап ужуравшпаан, ооң буянныг ижи-биле чеже катап танышпаан дээр! Ол ниитизи-биле 46 чыл иштинде чонунга бараан бооп, ооң 32 чылын ясли-сад шугумунга ажылдап, оларны чаштарны кижизидип келген. Ада-ие кандыг болдур, уруглары база ындыг болур деп чүвени Шаалыларның өг-бүлезинден билип алыры берге эвес.

«Бис уругларывысты ону кыл, мону кыл деп кажан-даа албадавас болгаш чагырга адаанга тутпайн, оларның бот-башкарылгазын хоруvaйн, боттарывыстың үлегерививсти ала-чайгаар өттүне бээр кылдыр кижизидип келген бис» деп, Валентина Бадыргыевна чоргаарал-биле чугаалап олурар. Шынап-ла, уруглары ада-иезинге дузалажып, бүгү-ле чүвени боттарының-биле кылып билирлер. Ада-иези урап чүүлге ынак болгаш сонуургалдыг болганындан, уруглары база ыры, хөгжүмге, танцыга салым-чаяанныглар. Оолдарын болгаш кыстарын шуптузун бут кырынга тургузуп, дээди эртем доостуруп алганнар. Олар башкылар, эмчилер, бир оглу Александр контрразведка шугумунда подполковник, бир оглу Сергей шулукчу. Әкини эки, багайны багай дээр, Шаалыларның өг-бүлези дег, эптиг-найыралдыг, сагылга-чурумнуг, ажыл-ишчи, бедик культуралыг, эш-өөрзек, биче сеткиллиг, бөдүүн болгаш чараш-чаагай чаңчылдарга кижизиттинген кижилерни тывары берге деп бодаар мен.

Александр — мээң чаңгыс классчым Ол Чадаана чеди чыл школазын, ооң соонда Кызылдың В. И. Ленин аттыг өөредилге комбинадының агроном салбырын дооскаш-ла көдээ ажыл-агыйже шымнып киргеш, бүгү назынын аңаа өргеп кижи. Ынчангаш оон оюн-баштак, омак-хөглүг аажы-чаңын эки билир мен. Валентина Бадыргыевнаның шырайындан кезээде хүлүмзүрүг ыравас, чымчак болгаш томаанныг аажы-чаңныг, сактырга-ла, бир-ле чүвени оодап, доктаадып ап чораан ышкаш сагындырар. Эрес-кежээ, уңгу-чыдып билбес, холу чемзиг, оодуп кезээде арыг-силиг болгаш чараш ап чоруур. А кажан ырлап, хөгжүм ойнап, самнай берзе, ындыг-даа артисти тыппайн баар сен, куйга-башты чымырадыр, куду-сүзүк доюлдур кудук-чаңык бадырыптар. Аажы-чаңым суг-ла салба, Авам төрээн чаяаным-дыр. Александр эжим болгаш Аксым-кежик буяным-дыр,—суг-суг дигилээш, самнап тура хамыкты каттыртыр, хөйнү хөлзедир үелери турган болдур ийин!

Александр оон база чыда
калбас дивес силер бе!
Оглум-кызым сес-ла болгаш
Ойтаңнадыр базар-ла мен.
Ортун-карам Валя болгаш
Оорғалапып чоруур-ла мен.

Шак бо каш одуруглардан-на Шаалылар кандыг улузул деп чүве дон-дораан билдиниң келир ышкажыл! Өг-бүле концертин Тывага бир-ле дугаар эгелээн улус олар-ла болгай. Ол чаагай чаңчылды Барыын- Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарынга тараткаңнар. Валентина Бадыргыевна. Эжимниң кадайы. Ясли-сад шугумунга 32 чыл дургузунда ажылдап келген деп үстүнде чугаалаан болгай мен. Бичиилерни кижизидер талазы-биле ол дээрге, ёзулуг илби-шидилиг болгаш билдилиг башкы-дыр. Бичиилерниң иштики өртемчейинин чажыттарын ажыдып билир, оларның сагыш-сеткилдериниң байдалын чаңгыс көргеш-ле эндевес: муңгаралын, хомудалын, ажыныгапып, сагышсыралын дораан-на илередип алтар болгаш болур-чогуур арга-сүмени берип, бичиилерниң сеткилинге өөрушкүнүң отчугажын кыпсы каантар.

— Ажылдап чораан ясли-садтарынга улусчу башкылалды кол ажыглап, бурун тываларның чараш, чаагай, буянныг чаңчылдарынга бичиилерни ижиктирип, тыва аъш-чемни канчаар кылырын, өг иштин канчаар дериирин, согааш-балапың, шай согаажының болгаш дажының, ожуктуң болгаш паштың, өгнүң болгаш оттуң ажыы чүл, ону чүге эдилеп чоруурул, улуг кижини хүндүлээрин, бичии кижини карактаарын дээш чүге өөретпес дээр силер. Чамдык улус ындыг бичии кижилер чүнү билирлеп дээр болгай, а шынында бичиилер дег чүвени дүрген билиичел, тывыңгыр болгаш сагыңгыр чаптанчыглар чок болдур ийин. Ынчангаш мээң ажылдап чораан черим бүрүзү-ле тыва аалдан, ооң эт-херекселинден тургустунган болуру —чаңчыл болуп артып каап чораан — деп, — Валентина Бадыргыевна ханыышкын-биле сактып чугаалаар.

— Амгы үеде ясли-садтарның байдалы болгаш ында кижизидилге ажылы кандыг байдалда турарыл, эскерердир силер бе? — деп, Валентина Бадыргыевнадан сонуурган айтырдым.

Ол кезек када боданып олура, улуг тынгаш, харыылап-дыр:

—Каткан-хуурааның шаап да чүве дег дээр силер. Өртек-үпе улгаткан, идик-хеп садары өөргедээн, акшаалың чогуур үезинде болбастаан, уруглар албан черлеринге күрүнеден четчир түңнүг акша-даа үндүрүп бербестээн — бүгү чүве сандарап барган үе ышкажыл бо. Шажын-чүдүлгеви тургузуп, тыва аажы-чаңнарны эгидип тур бис деп-ле шуугажып турар. Ол хирезинде бүгү чүвени хөнүп бербези база кончуг. . Шаанда кижизидилге ажылы бирги черге турган болза, ам шуут уттундуруп барган чүве ышкажыл. Бичиилерге көргүзер чүвевис үеп-даян, ужур-оаш чок оарган: аткылажыр-боолажыр, өлүржүр-бижектежир, күштеп-чазарлаар, арагадарылаар, самыын-садар чоруктар оолу берген-дир. Шак мындыг езу-чурумга кижизиттинген ажы-төлден келир үеде чүнү манап болурул деп чүве билдингир ышкажыл. Олег.

Александр Топааевичтиң көөрүмге кадайының чугаазын үзе кириптейн, дыным салывыт дээнзиг оорга:

— Ам соңээ сөс берип тур мен, эш — дидим.

— Кандыг-даа чаданың удуртукчу кижизинге — өг-бүле айтырыы кол черни ээлээрин айтырыы артык эвес. Мээң өөмнүң ээзи — Валентина Бадыргыевна чүгле бодунуң уругларын азыраары болгаш кижизидери-биле өйлешпейн, мени ажыл-даа, мораль-даа талазы-биле кезээде деткип, дузалап, хөй нийти ажылынга, ылаңгыя келир үениң чаш салгалдарын кижизидер, назы четпээн уруглар албан черлерин быжыглаар, ажылын экижидер талазы-биле хөйнү кылып келген. Бистер ажылдап чораанывыс «Коммунизмче орук», «Хемчик», «Сүт-Хөл», «Большевик» совхозтарга уруглар албан черлеринче, школаларже, эмнелге салбырларынче доктаамал кичээнгей салып, оларның материал-техниктиг баазаларын быжыглаар, хандырылгазын экижидер талазы-биле улуг ажылдарны чоруткан бис. Ооң түңнелинде ясли-садтарга малчыннарның уругларын бүрүнү-биле дүн-хүн чокка ажаап турган. Машина болгаш четпес турган үелерде Валентина Бадыргыевна малчыннарның уругларын аъттыг-даа, чадаг-даа оарып чүктеп алгаш, чыып эккеп турган таварылгалар эвээш эвес. Ооң ажылдап чораан назы четпээн уруглар албан черлериниң септелге-дериггели, кезээде шынарлыг, өөредилге-кижизидилгези үлегер-чижектиг, ойнаар шөлчүгештер каас-чараш национал өглер-биле, чаагайжыдылгазы хат-чимис болгаш хөй янзы ыяштар-биле долдунган, арыг-силиг-биле онзаланып турар чүве. Өөмнүң ээзи назы четпээн уруглар албан черлеринге үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш «Күш-ажылдың Кызыл Тугу», «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер-биле, ленинчи юбилей болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга база соңгудуп чораан.

Суурнуң кедээзинде кыңгырадыр ырлап чыдар кара сугнуң чанында чоок болгаш улуг кызыл дыттар аразында чылыг болгаш чырык делгем бажыңда күш-ажылдың хоочуннары: Тывага колхоз тургузуушкунунуң үндезилекчилериниң бирээзи Александр Топааевич биле уруглар албан черлериниң билдилиг кижизидикчи башкызы Валентина Бадыргыевна узун дыштанылгада шөлээн чурттап олурарлар. Олар назыдан кырый-даа берген болза, аныяан сактып, кожамыктай бергилээр болдулар:

Хөглүг-баштак чаңныг болгаш
Хөйге-чонга юску болбайн!
Көктүг-шыктыг чурттуг болгаш
Хөлүн бодап чурттап чорбайн!

Олег СУВАКПИТ.

БУХГАЛТЕРЛЕР КӨВҮДЭЭН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Кымның назы-хары улгады берген, аарыг-аржык улузу чок боор. Олар хире-шаа-биле пенсияларны ап-даа турары чугаажок. Бистиң Кызыл кожууннуң социал хандырылга килдизинге мурнуку чылдарда кирип, чаңгыс чер-чурттугларымның, төрел улузумнуң дилээн езугаар айтырыглар тургузуп-даа турдум. Ынчап аңаа ийи-үш хире кижи ажылдап турганын утпаан мен.

Улгады берген орус херээжен кижи та эргелекчизи, та инспектору, ол кижиниң кижизиниң, чөп сеткилдиин кайгаар мен. Кайда чүү барын ол эки билир. Адын билбезим, айтырып албааным мээң буруум. Келген кижилерни ээлдек-эвилең хүлээп ап турган.

Амгы үеде кожууннуң чоннуң социал камгалал килдизи ийи өрээлди ээлеп турар. Ында ажылдап орар ажылдакчыларның аныяан, хөйүн кижи кайгаар. 1994 чылдың сентябрь айда пенсияже үнер кижиниң шалын шынзылгазын, долу өскүс арткаңнарның чок болган авазының шалың шынзылгазын дужаары-биле чеде бердим. Тергиин аныяк оолдуң дыңнангыр экизин чүү дээр! Мээн апарган документилеримни күзелдии-биле хүлээп алды. Сагыш ышкаш чүвең кайда дээр сеп. Түңнел-даа чок. Сураг барган. Ам база катап аңаа чеде бердим. Демги аныяк оглум чок. Хөй аныяк уруглар олур. Дужаатап документилеримни уктап айтырдым. Ол-бо столдар иштин дилеп шаг болдулар. Документилер чок. Сүме айтырдым:

— Ам канчаар мен, уруглар ым?

— Ол кижи ажылдавайн барган. Та кайда чүвези? Чоктур — деп бо. Бо үеде аай-дедир чорууруң бергезин, ажыл хүнү үзэр деп чүвени сагындырдым.

— Катап кылдыртып келиңер. Бир, ийи дугаар хүннерде келир силер. Өске хүннерде чайывыс чок. Эде санаашкын кылыр бис — дээш, тоор-даа хире эвес.

Чаа чыл үнер чоокшулаанда чеде бердим.

— Кур-Чер суурну бистер харыылавайн турар бис. Кожа өрээлче барыңар — деп бо. Ында бичии уруг олур. Келген хэрээм ужурун айыткадым.

— Билбес мен, акым. Инспектор Элегесче сургакчылай берген — дээш, изиг күскү-ле сүрүшкеним изи чыды-даа чок пенсия алза чогуур улустарымны саазында демдеглеп алды.

Кожууннуң суур бүрүзү аңгы бухгалтерлиг хирезинде бо килдистиң ажылының шуудавазын кижи кайгаар. Оода ол ийи өрээлдиң эжииниң аксынга кайы суур кайы өрээлге хамааржырын айтып көргүскен болза.

Кожууннуң чоннуң социал камгалал килдизиниң эргелекчизиниң адын Валентина Хеймер-ооловна Адыя деп билип алдым. Ажыл-ижиңерни экижидерин дилээр-дир мен. Өскүс арткан хөөкүй чаштарның иези эрткен чылдың май 9-та чок болган, а оларның азыракчызы, угбазы мынчага дээр көпеек албаан. Оларга идик-хеп, аъш-чем база херек эвес бе?

Арын-нүүрүнер, ат-алдарыңар бодап, кижилерже сагыш салып, ак сеткилдиг ажылдаарыңарны күзээр-дир мен.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл кожуун.
Кур-Чер суур.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ОНЗАГАЙ БАЙЫРЛАЛ

Хол бөмбүү

Көк-оол Үйнүкай-Самбуунуң шаңналы дээш хоочуннар аразынга болуп эрткен маргылдааның онзагай уткашынарлыг, хөй кижи киржикчилиг болганын демдеглекседим. Улуг-Хем кожуунга, Тыва иштинге ындыг маргылдаа болганын сагынмас-тыр мен. Кожууннуң Севек суг бугазының моторизи турган, коллективтиң мурнакчы ажылчыны, хол бөмбүүнге, мячилиг хоккейге кожууннуң шилиндек командаларының кежигүнү чораан, беш уругнуң төлептиг адазы Көк-оол Донгакович Үйнүкай-Самбуу озал-ондакка таварышкаш, эрткен чазын чок болган кижи. Эки кижиниң адын мөңгежидери-биле Хайыракан суму чагыргазы, спортчунуң дөргүл-төрели декабрь төнчүзүнде хол бөмбүүнге кожуун чергелиг маргылдааны организастап эрттирген. «Эки аътка ээ хой, эки кижээ эш хой» деп тыва чоннуң үлегер чугаазын хайыраканчылар бо удаада бадыткап шыдааннар.

Долгандырыг езугаар ойнаан дөрт команданың ойнакчылары чыскаалыпкан. Калган эживистиң өөнүң ишти башкы Анчымаа Кыргысовна Бадынам уруг-лары, чуржааттары-биле болгаш Хайыракан суму чагыргазының даргазы мен парадты хүлээп алыры-биле турулаптывыс. Парадтың башкарыкчызы Сергей Конгаржап рапортун дужааган соонда, суму чагыргазының шиитпирин номчувушаан, чыылган чонга, келген аалчыларга байыр чедирип, чуртталгазының сөөлгү минуталарынга чедир күш-ажыл чепсээн холдан салбаан Көк-оол Донгаковичиниң дугайында кыска чүве чугаалааш, бир минута дургузунда сактыышкынның езулалын чонга чарлаан. Тыва Республиканың алдарлыг спортчузу, сураглыг мөге, кожууннуң спорт комитединиң даргазы Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар сөс алгаш, мынча дээн: «Чонум! Бо шактарда Көк-оол Донгакович бистиң аравыста, командазы-биле турганышкаш-тыр. Чагырга чери, калган дуңмамның өг-бүлези, төрелдери эки үүле-херекти бүдүрүп турлар. Бо дээрге уруг-дарыгга, улуг-даа кижилерге кижизидилгениң школазы-дыр...»

Улуг-Хем кожууннуң аныяктарының чыынды командазының капитаны чораан, ам хоочуннар командазының капитаны Кызыл-оол Дөтпе солун сактыышкынны чылганнарга чугаалап берген. Ооң соонда тускай белекти Анчымаа Кыргысовнага тывыскан. Сактыышкыннарын, белекчигештерин Николай Чонданов, Сергей Тюлюш, Илья Сендин, Нина Манзырыкчы болгаш оон-даа өскелер идепкейлиг спортчу чораан, бот-тывынгыр артист Көк-оол Донгаковичиниң өг-бүлезинге, уруг-дарыынга тывыскаш, бүгүдеге экини күзээн. Анчымаа Кыргысовна лафаазында сөс алгаш: «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» — деп чугаалааш, дөрт команданың кежигүннериниң барык-ла шуптузунга суй-белектерни тывыскан. Калган эживис бот-тывынгыр артист кижи чораан болганда, команда бүрүзү боттарының уран талантызын база бараалгаткан.

Маргылдаа-даа эгелээн. Мөге Сүүр-оол Ондар, хоочун бөмбүкчү Кызыл-оол Дөтпе болгаш оон-даа өскелер хей-аъттыг ойнап турарга, көрүкчүлер: «Алдан ажыг харлыг ирейлер чиик-адак ойнап турда, аныяктар кайда бааргынар!» — дижип турганнар. Бо маргылдаага бирги черни Шагаан-Арыгның хоочуннары ап үнген. Көк-оол Донгаковичиниң «Чааты» совхозта ажылдап чоруур кады төрээн дуңмазы Кара-оолдуң ак ирти-биле болгаш өртектиг белек-биле шаңнаткан. Ийиги черни Хайыраканның бирги командазы алган. Оларга шаңналды Көк-оолдуң Арыскан суурдан катааттары, чуржааттары тывыскан. Шаңнал улуг кара ирт. Үшкү черже Хайыраканның ийиги командазы үнген. Шаңнал — серге. Маргылдааны эрттирип турган Хайыракан суму чагыргазы, дөргүл-төрелдер тускай шаңналдарны ойнакчыларга доктааткаш, деткикчилерге дааскан турган. «Эң эки халдакчы» деп шаңналды кожууннуң суг чериниң начальниги Илья Сендин Сергей Манчынга тывыскан. «Эң эки камгалакчы» шаңналды Балды Сандакка тывыскан. «Эң эки көдүрүкчү» шаңналды кожууннуң спорт комитеди Кызыл-оол Дөтпеге хайырлаан. «Эң хоочун ойнакчы» шаңнал Сүүр-оол Ондарга таварышкан. Ону Хайыраканда кырганнар интернады тывыскан. «Культурлуг, шыдамык көрүкчү» деп шаңнал 78 харлыг Аркадий Дамбааевич Базыр-Тараага онаашкан.

Николай Дөйтаа. Чара Сүктер-оол, Шинчи Бадынам, Валерий Тоңгувай, Олег Кызыл-оол, Илья Сендин болгаш оон-даа өскелер ойнакчыларга суй белектерлиг болганнар.

Бо маргылдааны эрттирерингге үлүг-хуумну киирип, Көк-оол Донгаковичиниң дөргүл-төрелдери, эш-өөрү-биле чугаалажыр харыктыг болган мен. Акша-көпеек чок дээш хол куруг олуруп каар кижи чок болган. Донгактар эп-найыралдыг. Чаңгыс демниг чон-дур деп билдим. Көк-оол Үйнүкай-Самбуунуң авазы Чодураа суурда чурттап орар чорду. Энереддиг эне ам 87 харлыг. Бажыңынга кире бээримге, көстүк-даа чок, шоолай септээн олур. Амыр-менди солушкаш, келген херээмни чугаалаарымга, ижин орун кырынга сала тыртып каап, аяк-савада-ла барды: «Өршээ хайыракан! Өлген кижиниң адын мөңгежидери дег аддар кайдал. Ак судум, сарыг шайым чажып турайн, оглум. Акылары, дуңмалары дузалашсыңнар харын...» — деп, йөрээп олуруп калган. Аваның ам-даа омак-сергээн магадап көрдүм. Үнүп келген хаван чылы-биле энеге бүгү-ле экини күзедим.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Хайыракан суму чагыргазының даргазы, маргылдааның кол шииткекчизи.

МАРСЧЕ УЖУП БОЛУР

ДЕЛИ. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Леонид Котов). Техниктиг талазын алырга, амгы үеде кижи Марсче ужуп болур, ынчалза-даа ындыг аян-чорукка астронавтыларның организми шыдажыр бе деп айтырыг бисти дүвүредип турар деп, Хьюстонда астронавтылар белеткээн төптен келген эртемден, микробиология болгаш иммунология салбырының директору Сародж Кумар Мишра РосИТА-СЧТА агентилелдиң корреспондентизи-биле беседазынга медеглээн. Америк эртемден кардиология талазы-биле делегей конференциязынга киржири-биле Делиде чеде берген.

Деңзи чок черге үр үеде ужудуушкун үезинде кижи организминиң аргаларын тодарадырынга космоска үр хуусаада ажылдаан совет болгаш россий космонавтыларның дуржулгазы онза үнелиг боор турар. Космоска азы Марсче ужудуушкуннарны планнаарда ол дуржулгалар улуг дузаны бээр апаар деп Мишра демдеглээн. Деңзи чок черге үр үеде ужудуушкуннар үезинде космонавтыларның кадыының дугайында медицина информациязын солчур дугайында ийи талалыг дугуржулгага ат салыры-биле чоокку үеде Москвага баар мен деп, ол чугаалаан.

Ындыг янзылыг кады ажылдажылга «ыраккы» космосче ужудуушкуннарны белеткээр үеде тыптып кээр чамдык айтырыгларга харыыны бээр деп санап турар мен. Амдыызында берге-даа бол, алызында улуг ужур-дузалыг ажыл ол деп Мишра демдеглээн.

Марс планетага чедер дизе, бир шакта 50 муң км дүрген, 18 ай иштинде ужуткаш, ооң кырынга хонар. Бо хире үр хуусаада кижиниң организми канчап баарыл, ижер-чиир чеми дээш чүнү чок дээр! Космонавт бүрүзүнге хонукта безин 5 галлон суг херек. Бо айтырыгларны АКШ-тың, Россияның, өске-даа чурттарның эртемденнери кады шиитпирлээр. Үш муң чылдың эгезинде Марска кижилер чеде бээр.

Ие-чаштың кадыкшылы дээш

ХИН-АВА

Шала кежээликтей телефон медээзи келген. Телефон даңзазын алгаш, дыңнай бээримге: «Кениңер Кызылдың № 2 божудулга бажыңында чыдыпкан. Эъди аарып эгелээн кижи-дир. Божууру арай элек хире. Дуржулгалыг эмчилерниң холунда, ажырбас боор» — деп дыңнатпышаан ие мени оожургатты.

Дуңум божуур кенижегим эмнелгеге чыдыпканын дыңнааш, бирде өөрүп, а чамдыкта, канчап-ла караа чырып, божуп алыр ирги деп дүвүрел мени амыратпайн кежээлээн. Шынап-ла, дуржулгалыг эмчилерге бодум бүзүреп, сеткилим оожуктуруп ор мен. Кежээкиниң 10 шак чартыкта база-ла — телефон. Дораан даңзазын алгаш, дыңнай бээримге: «Кениңер 4 килограмм 500 грамм оол божаан» — деп, эмчилерниң бирээзи дыңнадып, байыр чедирди. Кенижегимни чиик божудуп, ие-чаштың кадыын камгалаан эмчилерге кызыгаар чок өөрүшкүмнү илередип, четтиргенимни чугаалаадым.

Кенижегим байдалын көрүп, эртенинде эмнелгеге чеде бердим. Ону дуржулгалыг гинеколог эмчи Екатерина Кыргысовна Норбу биле педиатр эмчи Бакмаа Салчаковна Савыр олар демнежип божуткан болган. «Оглуңарның хин-авазы Бакмаа Салчаковна болгай» — деп, бир эмчи сестразы кыс дыңнатты. Буянныг эмчилерге четтиргенимни илередип, ие болгаш чаштың кадыын камгалаар херекке ам-даа чаа-чаа чедиишкиннерни күзедим.

Бир-тээ, мээң өг-бүлемге немешкен салгалдың хин-авалары болганда, маңаа Екатерина Кыргысовнаның ажыл-херээнге каксы-даа болза доктааксадым. Ооң кара бичиизинден ажылгыр, өг-бүлезинде сес уругдан ылгалдыг өзүп, кижизиттинип келгенин ооң ада-иезиниң кожа-хелбээлеринден дыңнап келдим. Боду ажыл-ишке чүткүлдүг, бооруңдап аңгыда, өөредилгеге база салым-чаяанныг. Школага үстүкү класстарга өөренип турда, ону хөй-ниитичи дигеш, башкылар бир-ле ажылды даандырып каар. Пионер болгаш комсомол организацияларының даалгаларын идепкейлиг күүседип келген.

Коллективте дыңнангыр, шимченгир болгаш туттунгур кижини өөрү черле эндевес. Эмчиниң буянныг ажыл-херээ-биле чергелештир, ол коллективтиң хөй-нийти ажылдарынга амыр-дыжын бодавайн киржип турган. Ындыг ажылгыр, кызымак боорга, эмчилеп турган үезинде ону чон Улуг-Хем район база Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгуп, бүзүрелин аңаа берген. Ооң ажылгырын ажылдап келген чылдарында үнелеп, «Күш-ажылчы шылгарал», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарны тыпсып, Тыва АССР-ниң (ТР) алдарлыг эмчизи хүндүлүг атты Чазак берген. «ССРЭ-ниң кадык камгалалының тергиини» херек демдээниң эдилекчизи.

Екатерина Кыргысовнаның эргелекчилээни № 2 божудулга бажыңының ажыл-херээ нарын. Чүге дээрге аңаа Тыва Республиканың кожуун, суму бүрүзүнден, Моолдан-даа кадыы багай иелер божуп келир. Ындыг болганда, коллектив кежигүннеринде эмчилерниң, эмчи сестраларының ие-чаштың кадыын камгалаар дээш кылып турар үүлези харысалгалыг. Олар уйгу-дыжын бодавас, кандыг-даа үеде ажылчын туружунда турарын кожам Любовь Салчаковна Комбудан дыңнап, билип турар мен. Ооң ажылы база кызыг чай чок, өске өөрү дег, дуржулгалыг эмчи сестразы-дыр. Ынчангаш ооң ажыл-үүлезин база дыка үнелээр мен.

Кандыг-даа мергежилдиң ажылдакчызы үениң негелдези-биле билиин бедидип турбаска, чаа билиглерден чыдып каар. А ол бүгүнү Екатерина Кыргысовна эки билир. Ынчангаш ол ажылдап келген чылдарында мергежилинге билиин бедидер херекче доктаамал сагыш салып келген. 1972-74 чылдарда Москваның Пирогов аттыг эмчи институдунуң клиниктиг ординатуразын доосkan. Түр курстарга үргүлчү билиин бедидип келген.

Эргелекчилеп келген эмнелгезиниң материалдыг баазазын быжыглаарынче ол биче эвес сагыш салып чоруур. Чылдан чылче сөөлгү үндүрүглерниң техниказы-биле божудулга бажыңып дериир, чаа-чаа аппаратураларны ажыглаар талазы-биле ажылды ол холга алган. Мынчап кээрге, кадыкшыл байдалы берге иелер келирге, бүгү аргалар-биле оларга дузалаар, ие-чашты камгалаар дээш болдунар хемчеглерни коллектив кежигүннери ап турар.

Екатерина Кыргысовнаның кадык камгалал шугумунга чедирген ачы-буяны 30 чыл-биле санаттынар-дыр. Мынчап кээрге, дуржулгалыг эмчиниң, хөй-хөй салгакчыларның хин-авазының амыдыралының көвей кезии — эмнелгеге эрткен дизимзе, частырыг болбас. Та чеже-чеже иелерниң караан чыртпаан дээр! Ону санаары берге. Бо хире ачы-буянныг эмчини ие бүрүзү канчап сактып чорбас боор.

Эрткен чылын Кызылдың № 2 божудулга бажыңынга 1381 чаш төрүттүнген. Оларның 22-зи-ийистер. Екатерина Кыргысовна ажылдаан 30 чылының дургузунда 13-14 муң нени божуткан, чамдыызынга боду хол дегбээн-даа болза, дөмей-ле оларның салым-хуузунга киришкен Хин-Ава-дыр. Тываның Хин-Авазы-дыр. Божуткан чамдык уругларының өг-бүле туткан шайлалгазынга база киржип, оларны божудуп ап турар.

Хүндүлүг эмчивис 1940 чылда төрүттүнген. Кыргыс Лаңзыевич Норбу биле Орус Дүгеровна Бижээ оларның тос ажы-төлүнүң алды дугаары бо боор-тур. Ол хөй ажы-төлден Екатерина Кыргысовна чааскаан дээди эртем чедип, өг-бүлезинде хүндүлүг кыстың бирээзи боор келген. Хаван чылының январь 18-те Екатерина Кыргысовнаның коллективи, ооң өг-бүлези чыглып, эмчиниң 55 харлаанын демдеглеп, бо үениң дургузунда киирген буянныг ажыл-ижин чугаалажып, ооң-биле сеткил-сагыжын үлежири чайлаш чок. Бодум хуумда бичии оглумнуң хин-авалары Екатерина Норбуга база Бакмаа Савырга каң дег кадыкшылды, иелерниң чаяалгазы силерниң ачы-буянныг холуңарда деп санавышаан, экини күзеп, байыр чедирдим.

Сиринмаа ЧООДУ.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Эрге-чассыг дуңмаларывыс **Галина Борисовна** биле **Сергей Алексеевич Хоз-оолдарның** озал-ондакка таварышкаш, боттарының аныяк чалыы назынындан элекке чарылганынга холбаштыр бистиң бо улуг качыгдалывысты деңге үлежип, дуңмаларывыстың орнукшудулга езулалынга киришкен чонувуска — Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга, Тыва Республиканың Иштики херектер болгаш Өөредилге яамыларынга, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт комитединиң ажылдакчыларынга, Тес-Хем кожуун чагыргазынга, Самагалдай, Белдир-Арыг, Берт-Даг, О. Шынаа, У. Шынаа суму чагыргаларынга, Кызылдың № 1 болгаш № 5 школаларының башкыларынга, Тес-Хем кожууннуң бүгү суурларындан, Таңды кожууннуң Чал-Кежиг суурдан келген чонувуска, кады ажылдап чораан эштеринге, кудаларывыска, өске-даа кижилерге четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Чоок төрелдериңден.

Бистиң ынак хеймер оглувус, дуңмавыс **Эрес Чоодуевич Баткарның** айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр бистиң ажыг-шужүүвүстү үлежип, бүгү таланың дузаламчызын көргүскен Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның, сумуларның чагырга черлеринге, Тыва Республиканың Каайлы черинге, Белдир-Арыг суурнуң чурттакчыларынга, акы-угбаларының ажылчы коллективтеринге, эш-өөрүнге чүректиң ханызындан четтиргенивисти илереттивис.

Баткарларның өг-бүлезинден.

Бистиң эргим ынак дуңмавыс, акывыс **Виктор Александрович ХҮРБЕ** озал-ондакка таварышкаш, чалыы назынындан, чоок кижилериңден, чырык өртемчейден чарылган. Ол дээрге биске аар кажыыдал. Акывыстың, дуңмавыстың чырыткылыг тураскаалы, овур-хевири бистиң чүректеривиске кезээде артар. Биске таварышкан ажыг-шүжүгнү үлежип, биске улуг ачы-дузаны Кызыл райпозунуң Кунгуртугда садыг салбыры, «Терс-Хөл» совхозтуң удуртулгазы, Кунгуртугнуң садык ажылдакчылары, дөргүл-төрелдери, эш-өөрү, кудалары көргүскен. Оларга черге чедир мөгейип, четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Угбалары, акылары, дуңмалары, чеңгелери, честелери.

Тес-Хем кожууннуң Самагалдай суурда «Сельхозтехника» каттыжыышкынының слесарь-моторизи **Сарыг-оол Манзырович Сарыгларның** бачыттыг хай-халапка таваржып, удаа-дараа кезиишкиннерни кылза-даа шыдашпайн, 47 харынче кирип бар чораш мөчээни-биле холбаштыр кажыыдалдың кадыг-берге бо хүннеринде моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирип, ону сөөлгү оруукче үдешкен ырак-узак Өвүрден, Кызылдан келген катыларынга, чуржааттарынга, уругларының эштеринге, кожаларынга, эмнелгениң, «Сельхозтехника» каттыжыышкынының коллективтеринге «Шын» солунну дамчыштыр черге чедир мөгейип, четтиргенивисти илередип тур бис.

Кызылда чурттап чоруур чаавазы Валентина.

Бистиң ынак оглувус Анатолий Иргитович Достай чалыы, чаш назынында дерзии өлүрүкчүлерниң холундан амы-тынындан чарылды. Оглувусту сөөлгү оруукче үдеп, орнукшударынга киржип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, биске бүгү таланың материалдыг, моральдыг дузазын чедирген хөй санныг төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, ылангыя Бай-Тайгадан акывыс Седипке, дуңмавыс Кагай-оолга, Тес-Хемден Тоорук, Даниковка, Бии-Хемден Болат-оолга, Сукпактан Долума, Борбай-оол, Олег Араптаннарга, угбавыс Арыя Араптановнага, акывыс Монгуш Маңнай-оолга, Кызылда дуңмаларывыс Дарый-оол Светланага, Алексей, Вера, Андрей, Лейла Алдын-оолдарга, Вера, Слава Араптаннарга, республиканың Өөредилге яамызынга, Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң коллективинге, лицей коллективинге, ында ажылдап турар Михаил, Татьяна Санчааларга, Кызылдың № 9 школазының башкылар коллективинге, оон директору Валентина Өлүрековнага, республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң коллективинге, Каа-Хем кожуун чагыргазынга, оон даргазы Кызыл-оол Сагаан-оолович Долгарга, оралакчы даргазы Галина Чудангыевна Сымчаанга, болдувустуң 20 ажыг чылдарда ажылдап келгенивис Сарыг-Септиң № 2 школазының башкылар коллективинге, районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Лариса Монгушка, ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Любовь Варламовага, оглувустуң ажылдап турган организациязы — төп чылыдылга системазының коллективинге, төрелдеривиске сеткиливистиң ханызындан четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Анатолийниң ада-иези ДОСТАЙЛАР.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Хүндүлүг Хирлиг-оол Кыргысович! 50 харлаан юбилейиңерни таварыштыр Силерге чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, каң дег кадыкшылды, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгаңарга аас-кежикти күзеп тур бис.

ТР-ниң Дээди судунуң ажылдакчыларының мурнундан.

Бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс болгаш катывыс **Александр Монгушович ЛАМАЖАП** январь 20-де 55 харлаар.

Ол хөй чылдарның иштинде Бай-Тайга кожууннуң «Тээли» совхозка механизаторлап, машина-трактор мастерскаязын болгаш шаң эргелекчилеп ажылдап келген. Ак сеткилдиг, үлегерлиг ажылы дээш Хүндүлүг бижиктер болгаш өртектиг барааннар-биле хөй удаа шаңнаткан. «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың, «Күш-ажылчы алдар» орденниң үшкү чергезиниң эдилекчизи. Үш кыстың, ийи оолдуң төлептиг адазы.

Бисти өстүрүп азыраш, эртем-билигге чедирген ынак ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа чүректиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, аас-кежиин, бистиң аравыска ам-даа үр чылдарда чурттаарын күзеп тур бис.

Төрелдери, уруглары Айлаң, Сайлык, Байлак, оглу Май-оол, күдээлери Гена, Хүреш, уругларының уруглары Чаяна, Буян, Айдың, Снежана.

Бистиң ынак ачавыс **Дамчай-оол Давааевич МОНГУШ** бөгүн 55 харлаар. Ол 1970 чылда Улан-Үдэниң көдээ ажыл-агый институдун доосkаш, амгы үеге чедир көдээ ажыл-агыйда быжыг туруштуг, үре-түңнелдиг ажылдап келген. «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи.

Ачавыс өскүс калган чуржааттарын өөредип, өглеп-баштап каанынга өөрүп чоруур бис. Ооң төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирип, кадык чаагай боорун, узун назылаарын күзедивис.

Өөнүң ишти Анчымаа Кенденовна, уруглары Валера, Чодураа, Кара-Хаак, Баят-оол, Алимаа, Байлакмаа, уругларының уруглары Айдыс, Айлана, Ямаль, Аржаана, Аганак, чуржулары, күдээлери, кенээттери.

ЧАРЛААЛДАР

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың күрүнениң өнчү-хөреңги комитеди дараазында акционерлиг ниитилелдерниң акцияларын рубль-биле садып алыр чагыгларны хүлээп алырын 1995 чылдың январь 24-ке чедир узатканын дыңнадып тур:

Акционерлиг ниитилелдерниң аттары	Акцияларның эге өртээ (муң рубль)	Акциялырның саны
1. «Кызыл» септелге-тудуг бүдүрүлгези	3.0	391
2. «Олча»	3.0	63
3. «Элегес»	5.0	1668
4. «Кызыл агроүлетпүр транс-1»	3.0	1270
5. «Автомобилист»	4.0	857
6. «Тыва суг мелиорация» АТБ	2.0	77
7. «Тудуг кезектери болгаш конструкциялары»	4.0	2691
8. «Тудуг техниказы»	4.0	3420
9. «Барыын-Хемчик» КМК	3.0	916
10. «Дүрген» РКМК	3.0	644
11. «Өвүр» КМК	3.0	177
12. «Чөөн-Хемчик» РКМК	3.0	802
13. «Эрзин» РКМК	3.0	439
14. Тыва автотранс	5.0	6400
15. Ак-Довурак АТБ	5.0	2540
16. «Тыва агроспецмонтаж»	4.0	1638
17. «Тыва хамааты тудуг»	4.0	5526
18. «Саян» АТБ-3	5.0	1022

Аукцион 1994 чылдың январь 25-те 14.00 шакта болур. Аукционга хууда болгаш юридиктиг черлер «Хуужудулга дугайында» РФ-тиң Хоойлузунуң 9 чүүлүн көрдүнгениң езугаар, айыткан пакеттерниң эге өртээниң 10 хуузун магадылал кылдыр төлээп кижилер киржир.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу 18, Чазак бажыңы, кабинети 424, телефону 3-78-24.

ПАССАЖИРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Хоорайның пассажир транспортунуң өртээн өскертир дугайында» Кызыл хоорайның чагырга даргазының 1995 чылдың январь 12-де доктаалынга үндезилээш, **1995 чылдың январь 18-тен эгелээш, хоорай автобустарынга чорууруңуң өртээн 200 рубль, ол ышкаш аренда автобустарынга болгаш экспресстерге 300 рубль** кылдыр доктаатканын Кызылдың пассажирлер АТБ-зи дыңнадып тур.

САДЫП ТУР МЕН

ВАЗ-2101 машинаның дамчыдыкчы коробказын, чаңгыс удаа ажыглаар медицина шприцтерин (өртээ 400 рубль), 1,5 кубометр дилиг материалдарының артынчызын. хоорай төвүнде магазинни садып тур мен.

Эртен 8 шактан 18 шакка чедир 3-35-44 телефонче долгааш, билип ап болур.

КИНО

ЯНВАРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «50 харлыг херээженниң кошкак талазы» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда. **ВИДЕОЗАЛГА: «Кобра»** 9.00, 13.00, 17.00 шактарда. **«Шоколадта зефир»** 11.00, 15.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Үрегдекчи» (АКШ) 12.30, 14.40, 16.50 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 15 мульт-чыынды 9.30 шакта. **«Чаттерлей деп аныяк кыс»** 13.30, 15.20, 17.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Аджуба деп кара тажы» 14.20, 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген (харысалгалыг секретарь).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34: келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26: кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: харысалгалыг секретарь — 3-34-92: оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19: 3-34-98: үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: көдээ ажыл-агый — 3-36-82. 3-34-57. культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11. очулга — 3-34-39: 3-34-93: чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23: үндүрүкчүлер — 2-27-41: солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94: бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелдиң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунга парлаттынган материалдарның авторлары болгаш бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы — 15460. Индекс 54240. Чагыг № 35—278.